

ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΟΣΧΑΜΠΑΡ

**Ἀπόδειξις ὅτι οὐκ ἔστι τὸ τοιοῦτον βλάσφημον
κεφάλαιον τοῦ μεγάλου πατρὸς Δαμασκηνοῦ Ἰωάννου
τὸ ἐπιγεγραμμένο “περὶ θείων ὀνομάτων” ἀκριβέστερον**

ΥΠΟ

Ἀρχμ. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΣΑΒΒΑΤΟΥ Δρ. Θ.

ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΟΣΧΑΜΠΑΡ

Ἀπόδειξις ὅτι οὐκ ἔστι τὸ τοιοῦτον βλάσφημον
κεφάλαιον τοῦ μεγάλου πατρὸς Δαμασκηνοῦ Ἰωάννου
τὸ ἐπιγεγραμμένο “περὶ θείων ὀνομάτων” ἀκριβέστερον

ΥΠΟ

Ἀρχιμ. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΣΑΒΒΑΤΟΥ Δρ. Θ.

Λέκτορα τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

ΕΙΣΑΓΩΓΗ - ΚΕΙΜΕΝΟ - ΣΧΟΛΙΑ

editio princeps

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Ἀπὸ τὰ θέματα ποὺ πολλὰς φορὲς ἀπασχολοῦν τίς θεολογικὲς συζητήσεις τῶν συνόδων εἶναι καὶ ἡ αὐθεντικότητα τῶν χρησιμοποιουμένων πατερικῶν χωρίων καὶ τῆς θεολογικῆς παράδοσης τῶν πατερικῶν μαρτυριῶν. Καὶ ἐνῶ σὲ πολλὰ συνοδικὰ πρακτικὰ συναντοῦμε τέτοιου εἶδους συζητήσεις, σχετικὰ μὲ τὴν ἀξιοπιστία καὶ τὸ γνήσιο τῶν πατερικῶν «χρήσεων» ἐντούτοις πολὺ σπάνια μαρτυρεῖται στὴ συγγραφικὴ δραστηριότητα τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων ἢ σύνταξη λόγων σχετικῶν μὲ τὴν αὐθεντικότητα ἢ τὴν γνησιότητα τῶν διαφόρων πατερικῶν «χρήσεων».

Ἔτσι, ἐὰν γιὰ τὴν ἐπιστήμη τοῦ δικαίου καὶ τῆς «διπλωματικῆς» οἱ αἰῶνες 14ος-16ος ἔχουν χαρακτηρισθῇ ὡς οἱ «αἰῶνες τοῦ πλαστοῦ», γιὰ τὴν βυζαντινὴν θεολογίαν οἱ αἰῶνες 13ος-15ος, εἶναι δυνατόν νὰ εἰπωθεῖ ὅτι ἀποτελοῦν ἐκείνους τοὺς αἰῶνες ποὺ χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὸν ἀγῶνα τῶν διαφόρων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων (φιλενωτικῶν καὶ ἀνθενωτικῶν, δυτικῶν καὶ ἀνατολικῶν) νὰ ἀποδείξουν ἄφ' ἑνὸς μὲν τὴν γνησιότητα τῶν χρησιμοποιουμένων ἀπὸ μέρους τους πατερικῶν κειμένων καὶ χωρίων καὶ τὴν αὐθεντικότητα κατὰ συνέπεια

τῆς θεολογικῆς παραδόσεως καὶ πατερικῆς μαρτυρίας, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν μὴ γνησιότητα καὶ τὴν ἔλλειψη αὐθεντικότητος τῶν χρησιμοποιουμένων πατερικῶν χωρίων, ἀπὸ μέρους τῶν ἀντιπάλων τους. Ἄλλωστε, ὅπως εἶναι γνωστό, ἡ χρῆσις ἢ ἡ ἀπόδειξις τῆς αὐθεντικῆς καὶ γνήσιας «χρήσεως» ἀφοροῦσε καὶ τὴν ὑποστήριξις τῆς ὀρθῆς θεολογίας ἢ θεολογικῆς ἀντίληψης, ἢ νοθευμένη ἀντίθετα ἢ ἡ παραχαραγμένη «χρῆσις» εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα καὶ τὴν ἀμφισβήτησις τῆς συγκεκριμένης θεολογικῆς ἀντίληψης ἢ διδασκαλίας.

Προσπάθεια σημαντικὴ γιὰ τὴν ἀμφισβήτησις τῆς γνησιότητος μιᾶς τέτοιας «χρήσεως», ἀποτελεῖ καὶ ἡ συγγραφὴ τοῦ ἔργου «*Ἀπόδειξις ὅτι οὐκ ἔστι τὸ τοιοῦτον βλάσφημον κεφάλαιον τοῦ μεγάλου πατρὸς Δαμασκηνοῦ Ἰωάννου τὸ ἐπιγεγραμμένον "περὶ θεῶν ὀνομάτων" ἀκριβέστερον*» ἀπὸ τὸν χαρτοφύλακα τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας Γεώργιο Μοσχάμπαρ, τὸ ὁποῖο καὶ ἐκδίδουμε στὴ παρούσα ἐργασία.

Ἡ ἔλλειψη σχετικῆς βιβλιογραφίας, μὲ ἐξαίρεσις τὰ ἄρθρα τῶν V. Laurent¹, Th. Bolide² καὶ Χρυσόστομου Παπαδόπουλου³, ἀναφορικὰ μὲ τὴν βιογραφίαν καὶ τὰ συγγράμματα τοῦ Γεωργίου Μοσχάμπαρ, καθιστοῦν τὴν παρούσα ἔκδοσις μία οὐσιαστικὴ συμβολὴ στὸ χωρὸς τῆς βυζαντινῆς γραμματολογίας, τόσο στὴν ἐν γένει σπουδὴ τοῦ προσώπου, τῶν συγγραμμάτων του καὶ τῆς θεολογικῆς του σκέψεως, ὅσο καὶ εἰδικότερα στὴν ἔρευνα γιὰ τὴν γνησιότητα τοῦ «*περὶ θεῶν ὀνομάτων*» κεφαλαίου τοῦ ἁγίου Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, σύμφωνα μὲ τὰ γραμματολογικὰ καὶ θεολογικὰ κριτήρια γνησιότητος⁴.

Ἡ παράδοσις τοῦ ἔργου ἀπὸ δύο μόνο χειρόγραφους κώδικες καὶ μάλιστα ἡ καταστροφὴ τοῦ Vatic. Chis. gr. 54 (RVIA) μᾶς ἀνάγκασε νὰ προβοῦμε στὴν ἔκδοσις μὲ βάση τὸ ἓνα καὶ μοναδικὸ χειρόγραφο,

1. V. Laurent, Un polémiste grec de la fin du XIIIe siècle. La vie et les oeuvres de Georges Moschabar, ἐν E.O. 28(1929), σελ. 129-158. Τοῦ ἰδίου, A propos de Georges Moschambar, polémiste antilatin. Notes et rectifications, ἐν E.O. 35(1936), σελ. 336-347. V. Laurent - J. Darrouzès, Dossier grec de l' Union de Lyon (1273-1277), Paris 1976, σελ. 20-24.

2. Th. Bolides, Die Schriften des Georgios Moschambar und der codex Alexandinus 285, ἐν Ivestija Bulgarisches Archeologisches Institut 9(1935), σελ. 175-184.

3. Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, Βιβλιοκρισία, ἐν ΘΕΟΛΟΓΙΑ 14(1936), σελ. 175-184.

4. Χρυσοστόμου Σαββάτου, Συζητήσεις στὸ ΙΓ' αἰῶνα γιὰ τὴν γνησιότητα τῆς φράσεως τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ «καὶ προβολεὺς διὰ Λόγου τοῦ ἑκφαινομένου Πνεύματος», ἐν ΘΕΟΛΟΓΙΑ 67(1997), σελ. 197-211.

τῆς Ἀλεξανδρινῆς Βιβλιοθήκης 182(285), μὲ ὅλα τὰ συμπαρομαρτοῦντα προβλήματα, ἡ σπουδαιότητα δ' ὅμως τοῦ περιεχομένου ἐπέβαλε τὴν παρούσα ἐκδοτική προσπάθεια.

Στὸ πρῶτο κεφάλαιο κατεβλήθη προσπάθεια νὰ διερευνηθοῦν ὅλες οἱ ἱστορικὲς μαρτυρίες περὶ τοῦ προσώπου καὶ τῶν συγγραφῶν του, συγχρόνως δὲ νὰ παρουσιαστῇ καὶ ἡ χειρόγραφη παράδοση τῶν ἔργων του.

Στὸ δεύτερο κεφάλαιο διαπραγματευόμαστε τὰ σχετικὰ μὲ τὴν χειρόγραφη παράδοση τοῦ ὑπὸ ἔκδοση κειμένου, τὴ σχέση τῶν δύο χειρογράφων, τὴν χρονολόγηση τοῦ ἔργου καὶ τέλος τὴν γενικὴ παρουσίαση τοῦ περιεχομένου τοῦ ἔργου. Τὸ τρίτο κεφάλαιο ἀποτελεῖ τὴν ἔκδοση τοῦ ἔργου μὲ τὰ σχετικὰ ἱστορικὰ καὶ θεολογικὰ σχόλια.

Ἡ προσπάθεια αὐτὴ θὰ εἶχε ὁλοκληρωθεῖ μὲ περισσότερες δυσκολίες ἐὰν δὲν ὑπῆρχε ἡ οὐσιαστικὴ συμβολὴ καὶ βοήθεια τοῦ σεβαστοῦ Καθηγητῆ κ. Χαραλάμπου Σωτηρόπουλου καὶ τοῦ Διευθυντῆ τοῦ Τμήματος Παλαιογραφίας τοῦ Μορφωτικοῦ Ἰδρύματος τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος κ. Ἀγαμ. Τσελίκας, τοὺς ὁποίους καὶ εὐχαριστῶ. Ἐπίσης πολλὰς εὐχαριστίες ἐκφράζω στοὺς ὑπεύθυνους τῶν Βιβλιοθηκῶν τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, τοῦ Γενναδείου, τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, στὸν ὑπεύθυνον τοῦ προγράμματος Greek Index Project Καθηγητῆ R. Sinkewicz, τοῦ Παπικοῦ Ἰνστιτούτου Μεσαιωνικῶν Μελετῶν τοῦ Τορόντο - Καναδᾶ*, γιὰ τὴν ἀποστολὴ ὅλων τῶν σχετικῶν βιβλιογραφικῶν πληροφοριῶν καὶ τὴν βοήθεια γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τῶν χειρογράφων, τὰ ὁποῖα περιέχουν τὰ ἔργα τοῦ Γεωργίου Μοσχάμπα καὶ στὸν κ. Λουκᾶ Μιχαλόπουλο, ὁ ὁποῖος ἐπιμελήθηκε τὴν δακτυλογράφηση τῶν δοκιμίων.

Ἀθήνα 2000 Ἀρχμ. Χ.Σ.

* Πρβλ. R. E. Sinkewicz - W. M. Hayer, Manuscript listings for the authored works of the palaeologan period, Toronto, Ontario, Canada 1989.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- B.E.Π.E.Σ. Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Πατέρων καὶ Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων, Ἀθήναι 1955 κ.έ.
- BZ Byzantinische Zeitschrift, Leipzig - München 1892 κ.έ.
- C Ch Corpus Christianorum, Series Graeca 22, Brepols - Turnhout 1990 (C. Laga et C. Steel).
- Cozza-Luzi Γεωργίου Μετοχίτου, «Ἱστορία Δογματική», I-III, Ἔκδ. Cozza-Luzi, I-II, Roma 1871, Roma 1905 (A. Mai, Patrum nova bibliothecae, VIII,X).
- D.H.G.E. Dictionnaire d' Histoire et de Géographie Ecclésiastique, Paris 1921 κ.έ.
- D.T.C. Dictionnaire de Théologie Catholique, Paris 1903-1972
- E.E.B.Σ. Ἑπετηρίς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, Ἀθήναι 1924 κ.έ.
- E.O. Échos d' Orient, Istanbul - Paris - Amsterdam, 1897 κ.έ.
- G.N.O. Gregorii Nysseni opera, Leiden 1960 κ.έ.
- B. Kotter B. Kotter, Die Schriften des Johannes von Damaskos, Berlin 1957 κ.έ.
- V. Laurent Les registes Laurent. V., Les Regestes des actes du Patriarcat de Constantinople I, Les actes des Patriarches, Les Regestes de 1208 à 1309, Paris 1971.
- L.T.K. Lexikon für Theologie und Kirche, Freiburg 1957-1967.
- Mansi Mansi J-D, Sacrorum Conciliorum nova et amplissima Collectio, t 1-33, Florentiae - Venetiis 1759-1798. Nova Editio J. B. Martin - L. Petit, t. 1-55, Parisiis - Lipsiae 1899 - 1927 (Ἀνατύπωσις Graz 1960-1961).
- O.C.P. Orientalia Christiana Periodica, Romae 1935 κ.έ.
- PG J-P. Migne, Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca, Parisiis 1857-1866
- R.E.B. Revue des Études Byzantines, Bucarest - Paris 1943 κ.έ.
- R.H.E. Revue d' Histoire Ecclésiastique, Louvain 1900 κ.έ.
- R.S.B.N. Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici, Romae 1964 κ.έ.
- S.Ch. Sources Chrétiennes, Paris 1941 κ.έ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'

Περὶ τοῦ Γεωργίου Μοσχάμπαρ καὶ τῶν συγγραμμάτων του

1. Ὁ Γεώργιος Μοσχάμπαρ¹ ὑπῆρξε βυζαντινὸς ἀντιλατινιστὴς συγγραφέας τοῦ ΙΓ' αἰώνα, ὁ ὁποῖος ἐπωνομαζόταν «Ψύλλος» ἢ «Ψυλάτης». Ἄν καὶ τὸ δεύτερο ἐπώνυμο «Μοσχάμπαρ», κατὰ τὸν V. Laurent², δηλώνει τὴν περσικὴ, τουρκικὴ ἢ σημιτικὴ καταγωγὴ του, ἐν τούτοις, κατὰ τὸν Th. Bolides³, συναντᾶται συχνὰ στὴ βυζαντινὴ φιλολογία καὶ στὴ γλῶσσα τῆς Ἐκκλησίας. Πέραν ὅμως ἀπὸ τὴν λεξικογραφικὴ καὶ γραμματολογικὴ ἐπιβεβαίωση τῆς ἑλληνικῆς καταγωγῆς τοῦ Γεωργίου, ἡ ὑπαρξὴ καὶ ἄλλων προσώπων τῆς οἰκογένειας «Μοσχάμπαρ» καὶ ἡ ἀλληλογραφία τους μὲ πρόσωπα σημαίνοντα τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας, ἀποδεικνύει ἐπιπλέον τὴν παρουσίαν καὶ δράσιν τῆς οἰκογένειας αὐτῆς, τουλάχιστον κατὰ τὸν ΙΓ' καὶ ΙΔ' αἰώνα, στὸ Βυζάντιο. Πρὶν τὸ 1264 συναντᾶμε κάποιον «Μοσχάμπαρ», ὡς γνω-

1. Δ. Μπαλάνου, Οἱ βυζαντινοὶ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς ἀπὸ τοῦ 800 μέχρι τοῦ 1453, Ἀθήναι 1951, σελ. 141. H.-G. Beck, Kirchen und theologische Literatur im Byzantinischen reich, München 1959, σελ. 677-678. Th. Bolides, Die Schriften des Georgios Moschamper und der codex Alexandrinus 285, ἐν Izvestija Bulgarisches Archeologisches Institut 9(1935), σελ. 259-268. (Βιβλιοκρισία ἀπὸ τὸν Χρυσόστομον Παπαδόπουλον, ἐν ΘΕΟΛΟΓΙΑ 14(1936), σελ. 175-184). J. Darrouzès, Recherches sur les Ὁφίκια de l'église byzantine, Paris 1970, σελ. 19-28, 334-526. K. Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Litteratur, München 1897, σελ. 94, 97. V. Laurent, Un polémiste grec de la fin du XIII siècle. La vie et les oeuvres de Georges Moschabar ἐν E.O. 28(1929), σελ. 129-158. D.T.C. (V. Laurent) X. 2508-2509. L.T.K. (V. Laurent) IV, 704-705. V. Laurent, A propos de Georges Moschomper, polémiste antilatin. Notes et rectifications, ἐν E.O. 35(1936), σελ. 336-347. E. Trapp - R. Walther - H. V. Beyer, Prosopographisches Lexicon der Palaiologenzeit, no 19.344. Wolfgang Buchwald - Armin Hohlweg - Otto Prinz, Tusculum - Lexikon griechischer und lateinischer autoren des altertums und des mittelalters, München 1982 (ἑλλην. μτφ Ἀθ. Φούρλας, τόμ. Α', Ἀθήνα 1993), σελ. 248-249.

2. V. Laurent, Un polémiste grec de la fin du XIII siècle. La vie et les oeuvres de Georges Moschabar, ἐν E.O. 28(1929), σελ. 130-131.

3. Th. Bolides, Die Schriften des Georgios Moschamper, σελ. 260-261.

στο λόγοι και κάτοχο βιβλίων, αναφερόμενον σὲ ἔγγραφο τοῦ πατριάρχου Ἀρσένιου Αὐτωρειανοῦ (1261-1264), σχετικὰ μὲ τὸν γάμο τῆς κόρης τοῦ Μοσχάμπου Μαρίας καὶ τοῦ γιοῦ τοῦ πρωτοκαθημένου Σπανόπουλου Ἀλεξίου⁴, ἐνῶ γνωρίζουμε καὶ τὸν Θεόδωρο Μοσχάμπου (1308-1309), ἀπὸ τὶς ὑπ' ἀριθμ. 24, 57 καὶ 58 ἐπιστολὰς τοῦ Μιχαὴλ Γαβρᾶ⁵ καὶ τὴν 23 ἐπιστολὴ τοῦ Γεωργίου Λακαπηνοῦ⁶. Εἰδικότερα γιὰ τὸν Γεώργιο Μοσχάμπου πληροφοροῦμεθα ἀπὸ τὶς πηγές, ὅτι διεκρίνετο κυρίως γιὰ τὸν ἀντιλατινισμό του, τὸν ὁποῖον ἐξέφρασε σὲ μιὰ συλλογὴ ἀνθενωτικῶν κειμένων ποὺ ἀφοροῦσαν τὴν ἐνωτικὴ προσπάθεια τῆς συνόδου τῆς Λυῶνος Β' (1274), καὶ στὰ συγγράμματά του, ἐνῶ ἐμφανίζεται καὶ μὲ ὑψηλὰ ἀξιώματα στὴν πατριαρχικὴ αὐλὴ.

Τὸν ἀντιλατινισμό του ἐξέφρασε κατὰ τὴν περίοδο τῆς πατριαρχίας τοῦ Ἰωάννη Βέκκου καὶ τοῦ Γρηγορίου Β' τοῦ Κυπρίου, ἀφοροῦσε δὲ καὶ τὰ συγκεκριμένα πρόσωπα τῶν δύο πατριαρχῶν, ἂν καὶ εὐεργετήθηκε ἀπ' αὐτοὺς μὲ σημαντικὰ ἀξιώματα τῆς πατριαρχικῆς αὐλῆς. Γύρω στὸ 1268 διατελεῖ καθηγητὴς τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς, ἐνῶ τὸ 1281 «Διδάσκαλος τοῦ Εὐαγγελίου»⁷, ὅπως μαρτυρεῖται καὶ στὸν τίτλο ἐνὸς ἐγκωμίου, ποὺ γράφτηκε γιὰ τὸν ἅγιο Νέστορα⁸. Τὴν θέση αὐτὴ διατηρεῖ μέχρι τὸ ἔτος 1283, ὅποτε ἀναλαμβάνει καθήκοντα μεγάλου χαρτοφύλακα σ' ἀντικατάσταση τοῦ Κωνσταντίνου Μελιτινιώτη⁹, ἐνῶ στὴ θέση τοῦ «Διδασκάλου τοῦ Εὐαγγελίου» τὸν διαδέχεται ὁ Κομή¹⁰. Ἡ ἀλλαγὴ αὐτὴ στὸ Βυζάντιο εἶναι συνηθισμένη, ὅταν

4. Πρβλ. V. Laurent, Les registres, ἀρ. 1373, σελ. 172. Πάλλη - Ποτλή, Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων, τόμ. V, Ἀθήναι 1855, σελ. 139, 19-28.

5. Βλ. G. Fatouros, Die Briefe des Michael Gabras, Teil. I. Wien 1973, σελ. 63, ἀρ. 101.

6. Στ. Κουρούση, Τὸ ἐπιστολάριον Γεωργίου Λακαπηνοῦ - Ἀνδρονίκου Ζαρίδου (1299-1315ca) καὶ ὁ ἱατρὸς - ἀκτουάριος Ἰωάννης Ζαχαρίας (1275ca-1328/;). Μελέτη φιλολογικὴ, Ἐν Ἀθήναις 1984-1988, σελ. 71-72.

7. C. N. Constantinides, Higher education in Byzantium in the thirteenth and early fourteenth centuries (1204-ca1310), Nicosia 1982, σελ. 60-61, 64.

8. Σ. Κοτσάμπαση, Ἕνα ἀνέκδοτο ἐγκώμιο στὸν ἅγιο Νέστορα. Τὸ πρόβλημα τῆς ταύτισης τοῦ συγγραφέα, ἐν Μνήμη Λίνου Πολίτη, Θεσσαλονίκη 1988, σελ. 65 καὶ 74-75. Πρβλ. S. Mergiali, L' enseignement et les lettrés pendant l' époque des paléologues (1261-1453), Ἀθήναι 1996, σελ. 32.

9. I. M. Pérez, El patriarca Gregorio de Chipre (ca 1240-1290) y la transmisión de los textos clásicos en Bizancio, Madrid, 1996, σελ. 13.

10. S. Mergiali, Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 32.

έχουμε και άλλαγή πατριάρχη¹¹, όπως συνέβη με την συγκεκριμένη αντικατάσταση του Ίωάννη Βέκκου από τον Γρηγόριο Β' τον Κύπριο (11 Άπριλίου 1283)¹². Ο Γεώργιος Μοσχάμπαρ με την ιδιότητα του χαρτοφύλακα της Μεγάλης Έκκλησίας, ύπογράφει τον Τόμο της συνόδου των Βλαχερνών Β' (1285)¹³, με τον όποιο καταδικάστηκαν οι Ίωάννης Βέκκος, Κωνσταντίνος Μελιτηνιώτης και Γεώργιος Μετοχίτης, και παραμένει στη θέση αυτή μέχρι το έτος 1286 όποτε αντικαθίσταται από τον Έσκαμματισμένο¹⁴. Η αντικατάστασή του αυτή, από μέρους του πατριάρχη Γρηγορίου Β' του Κυπρίου, άφ' ένός μόν επιβεβαιώνει την μέχρι τότε διαμάχη των δύο άνδρων, άφ' έτέρου δέ άποτελεί την άρχή νέων άγώνων του Μοσχάμπαρ έναντίον του ίδιου του πατριάρχη, αυτή τη φορά με τη βοήθεια και του Πεντεκκλησιώτη¹⁵.

Αυτή ή συνεχής διένεξη του Γεωργίου Μοσχάμπαρ και με τους δύο ευεργέτες του πατριάρχες ύποδηλώνει ότι άνήκει σε μιá ομάδα συντηρητικών άνθενωτικών, οι όποιοι θεωρούσαν ότι, όποιοι δέν άκολουθούν τις άπόψεις τους ένδίδουν ή στην ένωση ή σε ύποχωρήσεις για ένωση με τους λατίνους^{15α}. Χρήςζει όμως περαιτέρω έρευνας ή στάση πολλών από αυτούς οι όποιοι άν και υπέγραψαν τον Τόμο της συνόδου των Βλαχερνών Β' (1285) έν τούτοις στη συνέχεια έξέφρασαν άντιδράσεις με μοναδικό σκοπό την παραιτήση του πατριάρχη Γρηγορίου Β' του Κυπρίου, ένας από τους όποιους ήταν και ό χαρτοφύλακας Γεώργιος Μοσχάμπαρ. Είναι χαρακτηριστική ή άποψη του πα-

11. Πρβλ. P. Gautier, L' édit d' Alexios Ier Comnène sur la réforme du clergé, έν R.E.B. 31(1973), σελ. 170, 14-15.

12. Βλ. V. Grumel, La chronologie, I, Paris 1958, σελ. 437. V. Laurent, La chronologie des patriarches de Constantinople au XIIIe siècle (1208-1309), έν R.E.B. 27(1969), σελ. 145-147.

13. Πρβλ. V. Laurent, Les signataires du second synode des Blachernes, (été 1285), έν E.O. 26(1927), σελ. 129-149.

14. Πρβλ. Γεωργίου Παχυμέρη, «Ανδρόνικος Παλαιολόγος», I, 34-35, έν PG 144, 99-115. Γεωργίου Μετοχίτου, «Ιστορία Δογματική», I, 118-122, έν Cozza-Luzi, σελ. 167-175. III, γ'-ιβ', σελ. 320-325. Νικηφόρου Γρηγορά, «Ρωμαϊκή Ιστορία», VI, 2, 3, έκδ. Schopen I, 169-172. Μ. Όρφανοϋ, Κωνσταντίνου Μελιτηνιώτου Λόγοι Άντιορητικοί δύο, Άθήναι 1986, σελ. 132, ύποσ. 2.

15. Γεωργίου Παχυμέρη, Ένθ. άνωτ. II, 3, έν PG 144, 129A. Πρβλ. V. Laurent, Les regestes no 1447, 1504, 1506. V. Laurent - J. Darrouzès, Dossier grec de l' Union de Lyon (1273-1277), Paris 1976, σελ. 23.

15α. Πρβλ. V. Laurent, Un polémiste grec de la fin du XIII siècle, έν E.O. 28(1927), σελ. 129.

τριαρχῆ Γρηγορίου Β' γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ Μοσχάμπαρ, ὅπως τὴν ἐκθέτει στὴν ἐπιστολὴ ροή, τὴν ὁποίαν ἀπευθύνει στὸν μητροπολίτη Ἐφέσου Ἰωάννη Χειλᾶ¹⁶, «νῦν δ' ἕτερός ἐστιν ἐκείνου (ἐνν. ὁ Ἐσκαμματισμένος) καὶ οὐδὲν ἦττον ἐκείνου κακός, ὁ ἄγροικος καὶ κοῦφος καὶ εὐήθης Μοσχάμπαρ, βαρβάρους τινὰς βλασφημίους καὶ νηπιώδεις ἐξηγήσεις εἰσφέρων τῇ θεολογίᾳ, τό τε καθαρὸν τῶν ἱερῶν δογμάτων νόμα διὰ τούτων συνθολῶν τούς τε περὶ ταῦτα ἐνιδρώσαντας θεῖους Πατέρας μάτην πεπονηκότας ἀποδεικνύς. Ἐγὼ μὲν οὖν πρὸς τὸν νηπιόφρονα τουτονὶ γέροντα, ἐπειδὴ περ ξυνήσιν οὐδὲν οὐδαμῶς καὶ ἀλόγως φιλονικεῖ, ἀνενέργητος ἔχων διατελῶ· οὐ γάρ ἐστιν ὅπως εἴσω χειρῶν, εἰ δὲ βούλει λόγων τῶν ἐμῶν γένοιτο...»¹⁷.

Τέλος, τὸ ἴδιο τὸ συγγραφικὸ ἔργο τοῦ χαρτοφύλακα Γεωργίου Μοσχάμπαρ ἀποδεικνύει τὴν πολεμικὴ καὶ ἀντιρρητικὴ θέση του ἔναντι τόσο τοῦ Ἰωάννη Βέκκου, ὅσο καὶ τοῦ Γρηγορίου Β'. Τὸ μοναδικὸ θεολογικὸ πρόβλημα τὸ ὁποῖο τὸν ἀπασχολεῖ εἶναι τὸ «περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος», μὲ ἀφορμὴ δὲ τὴν ἐκθεση τῶν ἀπόψεων του ἐκφράζει τίς ἀντιρρήσεις του καὶ πρὸς τὰ πρόσωπα καὶ βέβαια πρὸς τὴν ἔνωση τῶν Ἐκκλησιῶν.

Ἀποτέλεσμα τῆς ἀνθενωτικῆς αὐτῆς στάσης του, κυρίως ἔναντι τῆς ἑνωτικῆς προσπάθειας τῆς συνόδου τῆς Λυῶνος Β' (1274), εἶναι ἡ συλλογὴ ὅλων ἐκείνων τῶν κειμένων, μὲ τὰ ὁποῖα ἀποδεικνύονται ἡ θετικὴ στάση τῶν δύο πατριαρχῶν Ἰωάννη Βέκκου καὶ Γρηγορίου Β' τοῦ Κυπρίου πρὸς τὴν ἔνωση καὶ οἱ ἐκφρασθεῖσες ἀντιδράσεις ἔναντι αὐτῆς τῆς προσπάθειας. Ἡ συλλογὴ πρέπει νὰ ὁλοκληρώθηκε πρὸς τὸ τέλος τῆς πατριαρχίας τοῦ Γρηγορίου Β' τοῦ Κυπρίου (1288-1289)^{17α}.

16. Ἡ ἐπιστολὴ χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν V. Laurent, μεταξὺ τοῦ Ἰουλίου 1286 καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 1287. Πρβλ. V. Laurent, *Les registres* ἀρ. 1506, σελ. 300-302.

17. Γρηγορίου Κυπρίου, «Ἐπιστολὴ ροή Τῷ Ἐφέσου», ἔκδ. Σ. Εὐστρατιάδου, Γρηγορίου Κυπρίου Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Ἐπιστολαὶ καὶ Μῦθοι, Ἐν Ἀλεξανδρείᾳ 1910, σελ. 184.

17α. V. Laurent - J. Darrouzès, *Dossier grec de l' Union de Lyon (1273-1277)*, Paris 1976, σελ. 79-80 καὶ 128, ὑποσ. 2. C. N. Constantinides, *Byzantine Scholars and the Union of Lyons (1274)*, ἐν *The Making of Byzantine History. Studies dedicated to Donald M. Nicol*, edd. R. Beaton - Ch. Roneché, London 1993, σελ. 21. I. M. Pérez, *Le conflit de l' Union des Eglises (1274) et son reflet dans l' enseignements superieure de Constantinople*, ἐν *Byzantinoslavica* 56(1995), σελ. 418-419. Τοῦ ἰδίου, *El patriarca Gregorio de Chipre (ca1240-1290) y la transmision de los textos clásicos en Bizancio*, Madrid 1996, σελ. 10.

2. Ἡ ἐνασχόλησή μας μὲ τὸ συγγραφικὸ ἔργο τοῦ Γεωργίου Μοσχάμπα δὲν εἶναι δυνατόν νὰ παραθεωρήσει τὴν γενόμενὴ συζήτηση μεταξὺ τῶν V. Laurent καὶ Th. Bolides σχετικὰ μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν συγγραμμάτων καὶ βέβαια τοῦ ὅλου πλαισίου θεώρησης τῆς διαμάχης περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος, κατὰ τὸ β' μισὸ τοῦ II αἰώνα. Ὁ Th. Bolides¹⁸ στὴ μελέτη του γιὰ τὸν Ἀλεξανδρινὸ κώδικα 285 θεωρεῖ ὅτι, ἀπὸ λανθασμένη ἐκτίμηση τοῦ ἀκέφαλου κώδικα Vatic. Chris. gr. 54, ὁ V. Laurent¹⁹ ταύτισε δύο ἔργα τοῦ Μοσχάμπα, θεωρούμενα ὡς ἓνα. Τὸ ἴδιο λάθος ἐπαναλαμβάνει καὶ ὁ Γεώργιος Χαριτάκης στὸν «Κατάλογο τῶν χρονολογημένων κωδίκων τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Καίρου»²⁰, ἐνῶ ὁ Δ. Μοσχονᾶς ἐπιβεβαίωσε τὴν ἀποψη τοῦ Th. Bolides²¹.

Ἔτσι λοιπὸν τὰ συγγράμματα τοῦ χαρτοφύλακα Γεωργίου Μοσχάμπα εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

I. «Διάλεξις μετὰ τινος περδικατουρίου περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ παναγίου πνεύματος».

inc: «Λατῖνος. Λέγε μοι ὦ γραικέ διατὶ οὐχ ὁμολογεῖτε καὶ αὐτοί, τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκπορεύεσθαι καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ...».

des: «...ἧς γένοιτο καὶ ἡμᾶς πάντας ἐπιτυχεῖν χάριτι καὶ φιланθρωπία τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ μεθ' οὗ τῷ Πατρὶ ᾧμα τῷ παναγίῳ καὶ ζωοποιῷ Πνεύματι νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων, ἀμήν».

α. Vatic. Chis. gr. 54 (RV1a) (14ου αἰώνα), φφ. 1-2 (ἐπίλογος)²².

β. Ἀλεξ. 182 (285) (AD 1590), φφ 1-32v²³.

γ. Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας Ἀθηνῶν 11 (16ου αἰώνα), φφ 1-102²⁴.

18. Th. Bolides, Die Schriften des Georgios Moschamper, σελ. 265-266.

19. V. Laurent, Un polémiste grec de la fin du XIIIe siècle, σελ. 145-146.

20. Γ. Χαριτάκης, Κατάλογος τῶν χρονολογημένων κωδίκων τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Καίρου, σελ. 134.

21. Δ. Μοσχονᾶς, Κατάλογος τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης, τόμ. Α', Ἀλεξάνδρεια 1945, σελ. 174.

22. Franchi de' Cavalieri Pius, Codices graeci Ghisiani et Borgiani, Città del Vaticano 1927, σελ. 106.

23. Πρβλ. Th. Bolides, "Ενθ' ἄνωτ., σελ. 263-265.

24. Ν. Βέη, Κώδικες τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας, ἐν ΝΕΟΣ ΕΛΛΗΝΟΜΝΗΜΩΝ 6(1909), σελ. 238-239.

δ. Ἅγιον Ὅρος 716 (Ξενοφώντος 14) (14ου αἰώνα), ἀρ. 125.

ε. Vatic. grec. 1892 (14ου-16ου αἰώνα), φφ 128v-133²⁶.

Κατὰ τὸν V. Laurent τὸ ἔργο συνετάγη μεταξύ Σεπτεμβρίου 1277 καὶ 1278²⁷.

II. «Διάλειξις μετὰ τινος Βεκκιανοῦ λατινόφρονος περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ παναγίου Πνεύματος».

inc: «Διατὶ ἀποσχίξεσθε ἀφ' ἡμῶν καὶ οὐ συγκοινωνεῖτε οὐδαμῶς...».

des: «...Ὁρᾷς ὅπως εὐφώρατα τὰ νενοθυμένα τυγχάνει; Ἐγγράφη δὲ περὶ τούτου πλατύτερον ἐν εἰκοστῷ ἔκτῳ κεφαλαίῳ καὶ οὐ δεῖ παλλολογεῖν ἔτι περὶ τῶν αὐτῶν».

α. Vatic. Chris. gr. 54 (RVIA) (14ου αἰώνα), φφ 2-85v²⁸.

β. Ἀλεξ. 182 (285) (AD 1590), φφ 32v-106v²⁹.

Τὸ ἔργο, κατὰ τὴν γνώμη μας, πρέπει νὰ ἔχει γραφεῖ πρὶν τὸ ἔτος 1280, κατὰ τὸ ὁποῖον ὁ Ἰωάννης Βέκκος ξεκινᾷ μία νέα προσπάθεια ἀναίρεσης τῶν ἤδη γραφέντων ἐναντίον του, μὲ τὸ ἔργο «Περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος»³⁰, ἀποψη τὴν ὁποίαν θεωροῦμε ὅτι ἐπιβεβαιώνει καὶ ἡ «Ἐπισημείωσις» τοῦ ἴδιου τοῦ Ἰωάννη Βέκκου: «ἐν οἷς ἡμεῖς τὴν ἀντίρρησην τοῦ δεκάτου ἔκτου τῶν τοῦ Μοσχάμπαρ ἐσχεδιάσαμεν κεφαλαίων, τοῦτο μὲν οὐχ ἐτοιμῶς ἤμεν ποιοῦντες, τὸ δὲ πρὸς τὴν ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ ἐκπόρευσιν ἀναντιρρήτον, κατανοοῦντες αὐτῶν, καὶ ταύτην μηδὲν τῆς ἐξ ἀμφοῖν διαφέρειν εἰδότες ὡς ἀκριβῶς, αὐτοὶ μὲν τὴν ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ ἐκπόρευσιν στέργειν, καὶ πρεσβεύειν, τὴν δὲ καταλλαγὴν τῶν ἀξ ἀμφοῖν λεγόντων

25. Σπ. Λάμπρου, Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὁρους Ἑλληνικῶν κωδίκων, τόμ. I, Cambridge 1895, σελ. 61.

26. P. Canart, Codices Vaticani graeci, Codices 1745-1962, tom I, Città del Vaticano 1970, σελ. 532-533.

27. V. Laurent, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 148. V. Laurent - J. Darrouzès, Dossier grec de l'Union de Lyon, σελ. 73.

28. Franchi de' Cavalieri Pius, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 106.

29. Th. Belides, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 256-266. Δ. Μοσχονᾶ, Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 173.

30. PG 141, 157-276. Ὁ L. Brehier (Beccos Jean XI, ἐν D.H.G.E. 7(1934), στ. 363), χρονολογεῖται τὸ ἔργο περὶ τὸ 1280. Πρβλ. Ν. Ξεξάκη, Ἰωάννης Βέκκος καὶ αἱ θεολογικαὶ ἀντιλήψεις αὐτοῦ, Ἀθήναι 1981, σελ. 54.

αὐτὴν διὰ τὸ τῆς ἐξ καὶ διὰ ἰσοδύναμον, ἀνεπιλήπτως ποιήσασθαι»³¹.

III. «Κεφάλαια ἀντιρρήτικὰ κατὰ τῶν τοῦ Βέκκου δογμάτων τε καὶ γραμμάτων, σταλέντα πρὸς πάσας τὰς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας παρὰ τοῦ ἀγιωτάτου πατριάρχου Ἱεροσολύμων κυρίου Γρηγορίου³², γραφέντα δὲ προστάξει τοῦδε ἀπὸ φωνῆς τοῦ διδασκάλου τοῦ Εὐαγγελίου κυρίου Γεωργίου τοῦ Μοσχάμπαρ».

inc: «Ἀλλ' οὐδὲν τοῖς πάλαι ποτὲ βλασφημήσασι...».

des: «...ὁρατῆς τε καὶ ἀοράτου τοῦ ἐχθροῦ προσβολῆς τε καὶ ἐπηρείας».

α. Marc. grec. 153 (15ου αἰώνα), φφ. 114v-186v³³.

β. Marc. grec. 154, (14ου αἰώνα), φφ. 70-149v³⁴.

γ. Vatic. grec. 1122, φφ 178-192³⁵, περιλαμβάνει τὰ κεφάλαια, VI, IX, X, XI, XXIV τοῦ ἔργου, τὰ ὅποια ὁ ἀντιγραφέας τοῦ κώδικα λανθασμένως ἀποδίδει στὸν πατριάρχη Γρηγόριο Β' τὸν Κύπριον³⁶.

δ. Vatic. grec. 1549 (16ου αἰώνα), φφ 152-153³⁷, περιλαμβάνει τὰ κεφάλαια XIII καὶ XX τοῦ ἔργου, τὰ ὅποια ὁ L. Allatius ἀποδίδει ἐσφαλμένως στὸν Ἰωάννη Βέκκο³⁸.

ε. Paris. grec. 583 (16ου-17ου αἰώνα), φφ 184-185³⁹, περιλαμβάνει τὸ προτελευταῖο κεφάλαιο⁴⁰.

στ. Paris. grec. 2551 (15ου-16ου αἰώνα), φφ 23v-32⁴¹.

31. Ἰωάννου Βέκκου, «Ἐπισημείωσις τῶν αὐτοῦ ἀπασῶν βιβλίων καὶ γραφῶν συμφωνίας», γ', ἐν PG 141, 1021CD.

32. Ὁ Ἱεροσολύμων Γρηγόριος πατριάρχευσε ἀπὸ τὸ 1821 μέχρι τὸ 1298ca. Περισσότερα βλ. Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων, Ἐν Ἀθήναις 1970², σελ. 452-454.

33. E. Mioni, Bibliothecae Divi Marci Venetiarum Codices Graeci manuscripti. Thesaurus antiquus vol I, Roma 1981, σελ. 220.

34. E. Mioni, "Ενθ' ἄνωτ., σελ. 224.

35. P. Canart - V. Peri, Sussidi bibliografici per i manoscritti greci della Biblioteca Vaticana, Città del Vaticano 1970, σελ. 540.

36. V. Laurent, Un polémiste grec de la fin du XIIIe siècle, σελ. 153.

37. G. Gianelli, Codices Vaticani Graeci, Codices 1485-1683, Città del Vaticano 1950, σελ. 128.

38. L. Allatius, De Ecclesiae occidentalis atque or. perpetua consensione, σελ. 767.

39. H. Omont, Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale, vol I, Paris 1886, σελ. 98.

40. V. Laurent, "Ενθ' ἄνωτ., σελ. 153.

41. H. Omont, "Ενθ' ἄνωτ., vol III, Paris 1888, σελ. 2, 3.

Τὸ ἔργο ἀποτελεῖται ἀπὸ 33 κεφάλαια καὶ συνετάγη τὸν Αὐγουστο τοῦ 1281, ὅπως ὁ ἴδιος ὁ συντάκτης ἀναφέρει στὸν ἐπίλογο τοῦ ἔργου⁴².

Ἀντίρρηση στὸ ἔργο αὐτὸ ἔγραψε ὁ Ἰωάννης Βέκκος, ὅπως ὁ ἴδιος μᾶς ἐπισημαίνει, μετὰ «τὰς κατὰ Φωτίου, καὶ τοῦ Μεθώνης, Φουρνῆ τε, καὶ τοῦ Βουλγαρίας, ἔτι δὲ καὶ τῆς τοῦ Καματηροῦ βίβλου ἰδίως καὶ αὐτὴ παρὰ μέρος μετὰ τὸ τὰς κατὰ τοῦ Μοσχάμπαρ λογογραφῆσαι ἡμᾶς ἀντιρρήσεις... Τὴν αὐτὴν δὲν καὶ ἐπὶ τοῖς κατὰ τοῦ Μοσχάμπαρ Ἀντιρρήτικοῖς ἐβαδίσαμεν, πᾶσαν μὲν ἡμέραν ἀντιρρῶσιν ἀπαραποίητον ἐν ἑκατέρᾳ τῶν βίβλων τετηρηκότες, ὡς ἐν τοῖς τοῦ Καματηροῦ, ὅποσα δὲ μέρη τῶν αὐτοῦ κεφαλαίων μόνην τὴν ἐν ματαίῳ εἶχεν πολυλογίαν, ἐφ' οἷς οὐδὲν εἶναι καίριον διεγινώσκομεν εἰς ἀντίρρῶσιν, ἐπιτεμόντες»⁴³. Ἡ παρούσα ἀντίρρηση τοῦ Ἰωάννη Βέκκου παραμένει ἀνένδοτη στὸν κώδικα Laurent Bibliot. Plut VIII, 26 (φφ 203-228), τοῦ 15ου αἰώνα, μὲ τίτλο: «Ἀντιρρήτικὰ τῶν κατὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς εἰρήνης ἀνεπιγράφων εὐρεθέντων κεφαλαίων». Inc: «Πάλιν ἡμῖν ἀγῶνες, καὶ πάλιν περὶ τὸ λέγειν ὀρμαί... Des: ...τῷ δὲ οἰκείῳ γένει πολλῶν κακῶν γεγόνᾳσι πρόξενον»⁴⁴.

IV. «Ἐτερος λόγος κατὰ πνευματομάχων περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ παναγίου Πνεύματος».

inc: «Οἱ τὴν τοῦ παναγίου Πνεύματος ἐκπόρευσιν χορηγίαν εἶναι τιθεμένοι καὶ ἀποστολὴν ἢ πρόχυσιν ἢ πρόπεμψιν...».

des: «...Ἀπόστητε ἀφ' ἡμῶν τοιαῦτα περὶ Θεοῦ δοξάζοντες· οὐκ ἔστι μερὶς ἡμῶν μεθ' ὑμῶν».

α. Vatic. Chis. gr. 54 (RV1α), (14ου αἰώνα), φφ 86r-177r⁴⁵.

β. Ἀλεξ. 182 (285) (AD 1590), φφ 106v-135r⁴⁶.

γ. Ἀθως Μεγίστης Λαύρας Θ 216 (1078) (17ου αἰώνα), ἀρ. 25⁴⁷.

42. Πρβλ. Ἀνδ. Δημητρακοπούλου, Ὁρθόδοξος Ἑλλάς, Leipzig 1872, σελ. 62: «Ἐξεδόθη τὸ παρὸν κατὰ μῆνα Αὐγουστον τῆς θ' ἰνδικτιῶνος ἔτους ςψπθ'».

43. Ἰωάννου Βέκκου, «Ἐπισημείωσις τῶν αὐτοῦ ἀπασῶν βίβλων καὶ γραφῶν συμφωνίας», ζ' καὶ η', ἐν PG 141, 1025D, 1028C.

44. A. M. Bandini, Catalogus Codicum manuscriptorum Bibliothecae Mediceae Laurentianae, Vol I, Lipsiae 1961, σελ. 384. Πρβλ. Ν. Ξεξάκη, Ἰωάννης Βέκκος, σελ. 57.

45. Franchi de' Cavalieri Pius, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 106.

46. Δ. Μοσχονᾶ, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 174. Γ. Χαριτάκη, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 135. Th. Bolides, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 268.

47. «Λόγοι Λατίνων δι' ὧν ἐκεῖνοις δοκεῖ συνάγεσθαι τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον καὶ ἐκ

Σχετικά με τὴν χρονολόγηση τοῦ ἔργου δὲν ἔχουμε ἐπαρκεῖς μαρτυρίες. Κατὰ τὸν V. Laurent, ἀντίρρηση στὸ παρὸν ἔργο συνέταξε ὁ Ἰωάννης Βέκκος, ἡ ὁποία περιέχεται στὸν Laurent Bibliot. Plut VIII, 21, τοῦ 14ου αἰώνα κώδικα, παραθέτοντας λέξη πρὸς λέξη τὶς ἀντιρρήσεις του στὸν παραπάνω λόγο⁴⁸. Τόσο ὅμως τὸ θέμα τῆς ἀντίρρησης τοῦ Ἰωάννη Βέκκου, ὅσο καὶ οἱ ἀπόψεις τοῦ V. Laurent νομίζω ὅτι χρήζουν περαιτέρω ἔρευνας καὶ μελέτης, εἶναι δὲ ἐκτὸς τῶν ἐνδιαφερόντων τῆς παρούσας ἐργασίας.

V. «Ἀπόδειξις ὅτι οὐκ ἔστι τὸ τοιοῦτον βλάσφημον κεφάλαιον τοῦ μεγάλου πατρὸς Δαμασκηνοῦ Ἰωάννου τὸ ἐπιγεγραμμένον “περὶ θεῶν ὀνομάτων” ἀκριβέστερον».

inc: «Ὁ λόγος πρὸς τοὺς ἐπιγεγραμμένους τὸ τοιοῦτον αἰρετικὸν κεφάλαιον».

des: «...καὶ τὴν ὑπαρξιν ἔχειν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον».

Πὰ τὸ ἔργο αὐτό, θὰ ἀναφερθοῦμε μὲ κάθε λεπτομέρεια, στὸ Β' κεφάλαιο τῆς παρούσας ἐργασίας.

VI. Τέλος, στὴ χειρόγραφη παράδοση παραδίδεται καὶ μία «Ἐπιστολή» τοῦ Γεωργίου Μοσχάμπαρ πρὸς τὸν πατριάρχη Ἱεροσολύμων Γρηγόριο:

α. Bibliotheca Publicae Universitatis Leidensis 49(14ου αἰώνα), φ 196⁴⁹.

β. Modena grec. A.R.G. 19 (III c. 3/gr 82) (14ου αἰώνα), φ 194⁵⁰.

γ. Marc. grec. Cl. II 169α (18ου αἰώνα), φ 430⁵¹.

τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι, ἐν κεφαλαῖοις μθ». Σ. Εὐστρατιάδου, Κατάλογος τῶν Κωδίκων τῆς Μεγίστης Λαύρας (τῆς ἐν Ἀγίῳ Ὄρει), Paris 1925, σελ. 166.

48. Πρβλ. V. Laurent, Un polémiste grec de la fin du XIIIe siècle, σελ. 151-152. Στὸ κώδικα ποὺ ἀναφέρει ὁ V. Laurent ἡ ἀντίρρηση τοῦ Ἰωάννη Βέκκου δὲν περιλαμβάνεται.

49. K. A. De Meyier, Bibliotheca Universitatis Leidensis. Codices Manuscripti, VIII. Codices Bibliothecae Publicae Graeci, Leiden 1965, σελ. 69.

50. Christ. Samberger, Catalogi codicum Graecorum qui in minoribus bibliothecis Italicis Asservantur, Vol I, Lipsiae 1965, σελ. 439.

51. E. Mioni, Codices Graeci Manuscripti Bibliothecae divi Marci Venetiarum, Vol I, Paris Altera, Roma 1972, σελ. 95.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'

Περὶ τοῦ ἔργου «Ἀπόδειξις...»

α. Ἡ χειρόγραφη παράδοση τοῦ ἔργου

Ὑστερα ἀπὸ ἔρευνες στοὺς καταλόγους χειρογράφων διαφόρων βιβλιοθηκῶν καὶ τὶς πληροφορίες ἀπὸ τὸ πρόγραμμα «Greek Index Project» τοῦ Παπικοῦ Ἰνστιτούτου Μεσαιωνικῶν Σπουδῶν τοῦ Τορόντο - Καναδᾶ¹, διαπιστώσαμε ὅτι τὸ ἔργο παραδίδεται σὲ δύο κώδικες, μὲ τὸν τίτλο: «Ἀπόδειξις ὅτι οὐκ ἔστι τὸ τοιοῦτον βλάσφημον κεφάλαιον τοῦ μεγάλου πατρὸς Δαμασκηνοῦ Ἰωάννου τὸ ἐπιγεγραμμένον "περὶ θεῶν ὀνομάτων" ἀκριβέστερον».

1) Vatic. Chis. gr. (RV1a)².

Ὁ κώδικας εἶναι χαρτῶος διαστάσεων 305X205mm καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ 143φφ. Χρονολογεῖται στὸν 14ο αἰῶνα, ἀποτελεῖ δὲ μία συλλογὴ τόσο τῆς συγγραφικῆς δραστηριότητος τοῦ Γεωργίου Μοσχάμπαρ ὅσο καὶ τῆς ἀνθενωτικῆς πολιτικῆς του, ὅπως ἐκφράζεται μέσα ἀπὸ τὴν συγκέντρωση τῶν κειμένων ἐκείνων τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται στὴν περίοδο τῆς συνόδου τῆς Λυῶνος Β' (1273-1277). Ὁ κώδικας εἶναι ἀκέφαλος καὶ ξεκινᾷ μὲ τὸν ἐπίλογο τοῦ πρώτου ἔργου τοῦ Μοσχάμπαρ «Διάλεξις μετὰ τινος περδικατουρίου...»^{2α}. Ἄν καὶ εἶναι ἀρχαιότερος τοῦ δευτέρου κώδικα, τοῦ Ἀλεξανδρινοῦ, ἐν τούτοις ἡ μεγάλη ἔκταση τῶν φθορῶν ἀπὸ τὴν ὑγρασία καὶ τὰ ἀρκετὰ κενά, δὲν μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ τὸν χρησιμοποιήσουμε γιὰ τὴν κριτικὴ ἔκδοση τοῦ συγκεκριμένου ἔργου τοῦ Γεωργίου Μοσχάμπαρ. Ἀπὸ τὸ ἔργο «Ἀπόδειξις μόνον ἡ ἐπιγραφή ἔχει διασωθεῖ εὐανάγνωστη: «Γεωργίου

1. Βλ. R. E. Sinkewicz - W. M. Hayer, Manuscript listings for the autored works of the palaeologan period, Toronto, Ontario, Canada 1989.

2. Franchi de' Cavalieri, Codices graeci Chisiani et Borgiani, Città del Vaticano 1927, σελ. 106-107.

2α. «...ἀγωνιζόμενος, διδασκέτω σε τοίνυν... ἡμᾶς πάντας ἐπιτυχεῖν χάριτι καὶ φιλανθρωπία τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ...», (Vatic. Chis. gr. 54 (RV1a), φ 1).

χαρτοφύλακος τῆς ἀγίας τοῦ Θεοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας τοῦ Μοσχάμπα Ἀπόδειξις ὅτι οὐκ ἔστι τὸ τοιοῦτον βλάσφημον κεφάλαιον τοῦ μεγάλου πατρὸς Δαμασκηνοῦ Ἰωάννου, τὸ ἐπιγεγραμμένον περὶ θείων ὀνομάτων ἀκριβέστερον» (φ 126ν). Χωρὶς νὰ ἔχουμε ἄλλες μαρτυρίες σχετικὰ μὲ τὴν προέλευσίν του, γνωρίζουμε μόνο ὅτι ἀνῆκε στὴ συλλογὴ τοῦ Μητροπολίτου Κιέβου, Καρδινάλιου Ἰσιδώρου, ὅπως ὁ ἴδιος μᾶς πληροφορεῖ, σ' ἓνα ἀπόκομμα φύλλου τοῦ κώδικα³.

II) Ἀλεξ. 182(285)⁴.

Ὁ κώδικας εἶναι χαρτῶς διαστάσεων 205X155mm καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ 254 φφ. Λανθασμένως χρονολογήθηκε ἀπὸ τοὺς Γ. Χαριτάκη⁵ καὶ V. Laurent⁶ στὸ ἔτος 1520, ἐνῶ μὲ τὴν διόρθωσιν τοῦ Th. Bolides⁷ καὶ τὴ σωστὴ ἀνάγνωσιν τῆς σημείωσιν τοῦ φ191β, ὁ κώδικας χρονολογεῖται στὸ ἔτος 1590, ἀντιγράφηκε δὲ ἀπὸ τὸν μοναχὸ Ἰάκωβο τὸν Θεσσαλονικέα στὸ Ostro⁸. Τὸ ἔργον «Ἀπόδειξις...» τοῦ Γεωργίου Μοσχάμπα περιέχεται στὰ φφ 142ν-148r καὶ ἀποτελεῖ τὴν μόνην πλέον πηγὴν γιὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ ἔργου, ἀφοῦ ὁ Vatic. Chis. gr. 54 εἶναι πλήρως κατεστραμμένος⁹. Ἡ γραφὴ εἶναι ἐπιμελημένη καὶ μὲ ἀρκετὰς συντομογραφίας, τὸ δὲ κείμενον εἶναι ἀρκετὰ ὀρθογραφημένο καὶ μονόστηλον. Ὁ κώδικας φέρει ἑλληνικὸ καὶ ἀραβικὸ τύπον ἀρίθμησης, σὲ κάθε φύλλον recto, ἢ ὅποια διαφέρει κατὰ μία μονάδα, ἢ ὀρθῇ ὅμως εἶναι ἢ ἑλληνικὴ ἀρίθμηση.

Τὸ πρωτόγραμμά τοῦ ἔργου εἶναι καλλιγραφημένο ὅχι ὅμως μὲ

3. Πρβλ. G. Mercati, Scritti d' Isidoro il Cardinale ruteno e codici a lui appartenuti che si conservano nella Biblioteca Apostolica Vaticana, Città del Vaticano 1926, σελ. 96. Βιβλιογραφία γιὰ τὸν παρόντα κώδικα βλ. P. Canart - V. Peri, Sussidi bibliografici per i manoscritti greci della Biblioteca Vaticana, Città del Vaticano 1970, σελ. 177.

4. Γ. Χαριτάκη, Κατάλογος τῶν χρονολογημένων χειρογράφων τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Καίρου, ἐν Ε.Ε.Β.Σ. 4(1927), σελ. 134-137. Δ. Μοσχονά, Κατάλογος τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης, τόμ. Α', Ἀλεξάνδρεια 1945, σελ. 172-177.

5. Γ. Χαριτάκη, "Ενθ' ἄνωτ. σελ. 134.

6. V. Laurent, Un polémiste grec de la fin du XIII siècle, σελ. 144.

7. Th. Bolides, "Ενθ' ἄνωτ., σελ. 261-263. Πρβλ. Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, Βιβλιοκρισία, ἐν ΘΕΟΛΟΓΙΑ 14(1936), σελ. 177.

8. «ἔγγραφη ἐν Σαρματία ἐν τῇ πόλει τῇ καλουμένῃ ὀστροβία παρ' ἐμοῦ Ἰακώβου μοναχοῦ τοῦ Θεσσαλονικέως», ἐν Ἀλεξ. 182(285), φ 191ν.

9. Th. Bolides "Ενθ' ἄνωτ., σελ. 268. Πρβλ. Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, "Ενθ' ἄνωτ., σελ. 177 καὶ 184.

πλούσιο διάκοσμο, ὅπως ἄλλωστε συναντᾶται καὶ στὸ κώδικα τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης.

Τέλος στὸ φ 144r παρουσιάζεται λάθος στὸ κείμενο ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἀρίθμηση τῶν ἐπιχειρημάτων ποὺ παραθέτει ὁ Μοσχάμπαρ. Συγκεκριμένα, ἐνῶ στὸ φ 143v ἀναφέρεται τὸ «τρίτον» ἐπιχείρημα, στὸ φ 144r δὲν ἀναγράφει «τέταρτον» ἀλλὰ «πέμπτον». Τὸ κείμενο μελετήθηκε ἀπὸ μικροταινία.

Ἀπὸ τὴ σύγκριση τῶν κειμένων δὲν εἶναι δυνατόν νὰ συναχθοῦν συμπεράσματα γιὰ τὴν σχέση τῶν δύο κωδίκων, τοῦ Vatic. Chis. gr. 54 καὶ τοῦ Ἀλεξ. 182(285), ὁ μόνος δυνατὸς καθορισμὸς τῆς μεταξὺ τους σχέσης εἶναι ἀπὸ τὴν διάταξη τοῦ περιεχομένου τῶν κωδίκων.

Συγκρίνοντας τὸ περιεχόμενο τῶν δύο κωδίκων βλέπουμε ὅτι ὑπάρχουν ἀρκετὲς ὁμοιότητες τόσο ὡς πρὸς τὴν κατὰταξη τῶν ἔργων τοῦ Γεωργίου Μοσχάμπαρ, ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὴν κατὰταξη τῶν ἔργων τῆς ἀνθενωτικῆς συλλογῆς τοῦ ἰδίου, ἐναντι τῆς συνόδου τῆς Λυῶνος Β' (1273-1277), ἐν τούτοις ὅμως κάποιες διαφορὲς ἀποδεικνύουν ὅτι μεταξὺ τῶν δύο κωδίκων δὲν ὑπάρχει ἄμεση σχέση πρωτοτύπου καὶ ἀντιγράφου, ἀλλὰ παρεμβάλλεται καὶ κάποιος ἄλλος ἄγνωστος μέχρι σήμερα κώδικας¹⁰.

β. Ἡ χρονολόγηση τοῦ ἔργου

Ἀφετηρία γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ ἔργου ἀποτελοῦν οἱ γενόμενες συζητήσεις στὴ σύνοδο τῶν Βλαχερνῶν Β' (1285) σχετικὰ μὲ τὴν γνησιότητα τοῦ συγκεκριμένου χωρίου τοῦ ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Δαμασκηνοῦ καὶ τὴν αὐθεντικότητα τῆς δοθείσας θεολογικῆς μαρτυρίας. Τὸ ἔργο «Ἀπόδειξις ὅτι οὐκ ἔστι τὸ τοιοῦτον βλάσφημον κεφάλαιον τοῦ μεγάλου πατρὸς Δαμασκηνοῦ Ἰωάννου, τὸ ἐπιγεγραμμένον "περὶ θεῶν ὀνομάτων" ἀκριβέστερον»¹¹, συντάσσεται ἀπὸ τὸν Γεώργιο Μοσχάμπαρ ἀμέσως μετὰ τὴν τελικὴ ὑπογραφή¹² τοῦ «Τόμου» τῆς συνόδου τῶν Βλαχερνῶν Β', ἀφοῦ δύο αὐτούσιες παραθέσεις ἀπὸ τὸν «Τόμο» τῆς συνόδου στὸ συγκεκριμένο ἔργο, ἀναφορικὰ μὲ τὴν θεολογικὴ

10. V. Laurent - J. Darrouzès, Dossier grec de l' Union de Lyon (1273-1277), Paris 1976, σελ. 20 (ὅπου καὶ ἡ συγκριτικὴ ἀναφορὰ τοῦ περιεχομένου τῶν δύο κωδίκων).

11. Στὸ ἐξῆς Γεωργίου Μοσχάμπαρ, «Ἀπόδειξις», καὶ ἀκολουθεῖ ὁ ἀριθμὸς τοῦ χειρογράφου Ἀλεξ. 285 καὶ ὁ ἀντίστοιχος ἀριθμὸς τοῦ φύλλου.

12. Πὰ τὴν διαδικασίᾳ μέχρι τὴν ὑπογραφή τοῦ «Τόμου» καὶ τὴν τελικὴ μορφή τοῦ κειμένου βλ. V. Laurent, Les registes ἄρ. 1490, σελ. 284-285.

ἐρμηνεία τοῦ χωρίου τοῦ ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Δαμασκηνοῦ¹³, ἐπιβεβαιώνουν τὴν ἄποψή μας. Ἀκόμη ἡ παράθεση ἑνὸς χωρίου ἀπὸ τὸν Α' λόγο τοῦ Ἰωάννη Βέκκου κατὰ τοῦ «*Τόμου*»¹⁴ προσδιορίζει πὺς συγκεκριμένα τὸν χρόνο συγγραφῆς του. Δεχόμενοι δηλαδὴ ὅτι ὁ Ἰωάννης Βέκκος συντάσσει τὸν παραπάνω λόγο τὸ ἔτος 1286¹⁵ καὶ μάλιστα στὶς ἀρχὲς τοῦ χρόνου, τότε ἡ «*Ἀπόδειξις...*» συντάσσεται πρὶν τὸ τέλος τοῦ ἔτους 1286, ἐφόσον στὸ τέλος τοῦ ἔτους αὐτοῦ χαρτοφύλακας πλέον εἶναι ὁ Ἑσκαμματισμένος¹⁶. ἡ ἀναφορὰ ἄλλωστε τοῦ βυζαντινοῦ ἱστορικοῦ Γεωργίου Παχυμέρη ὅτι, «*ὁ γὰρ Μοσχάμπαρ καὶ προαπέστη, ἅμα δὲ καὶ πατριάρχου, μικροψυχήσας ἐπὶ τισι*»¹⁷, ἐπιβεβαιώνει τὴν παραπάνω θέση μας. Τέλος τὰ ἀναφερόμενα στὴν ροή ἐπιστολῇ τοῦ πατριάρχου Γρηγορίου Β' τοῦ Κυπρίου πρὸς τὸν Ἐφέσου Ἰωάννη Χειλᾶ σχετικὰ μὲ τὰ τοῦ Γεωργίου Μοσχάμπαρ (Ἰούλιος 1287)¹⁸ ἀποδεικνύουν ἄριστα ὅτι οἱ, περὶ τῆς γνησιότητος τοῦ χωρίου τοῦ ἁγίου Ἰωάννη Δαμασκηνοῦ καὶ τῆς αὐθεντικότητος τῆς θεολογικῆς του ἐρμηνείας, γενόμενες συζητήσεις ἀπετέλεσαν τὴν ἀφορμὴ γιὰ τὴν συγγραφὴ τοῦ ἔργου, ἀπὸ μέρους τοῦ Γεωργίου Μοσχάμπαρ, καὶ τὸ μέσον ἔκφρασης τῆς θεολογικῆς ἀντίθεσής του πρὸς τὴ θεολογία τοῦ Γρηγορίου Β'. Συνεπῶς τὸ ἔργο συνετάγη περὶ τὸ τέλος τοῦ ἔτους 1286.

γ. *Σύντομη θεώρηση τοῦ ἔργου*

Ὅπως πληροφορούμεθα ἀπὸ ἑμμεσες πηγὲς καὶ μαρτυρίες ἕνα ἀπὸ τὰ ζητήματα ποὺ ἀπασχόλησαν τίς πρῶτες συνεδρίες¹⁹ τῆς Β' συνόδου τῶν Βλαχερνῶν (Φεβρουάριος - Αὐγούστος 1285) ἦταν καὶ οἱ συ-

13. Γεωργίου Μοσχάμπαρ, «*Ἀπόδειξις*», ἐν Ἀλεξ. 285, φ 142ν, Πρβλ. Γρηγορίου Κυπρίου, «*Ἐκθεσις*» γ', ἐν PG 142, 240Α.θ', 240BC.

14. Γεωργίου Μοσχάμπαρ, «*Ἀπόδειξις*», ἐν Ἀλεξ. 285, φ 142ν, Πρβλ. Ἰωάννη Βέκκου, «*Κατὰ τοῦ Τόμου*» Α', ἐν PG 141, 876Α, C.

15. Πρβλ. Ν. Ξεξάκη, Ἰωάννης Βέκκος καὶ αἱ θεολογικαὶ ἀντιλήψεις αὐτοῦ, Ἀθῆναι 1981, σελ. 56.

16. Πρβλ. Γεωργίου Παχυμέρη, «*Ἀνδρόνικος Παλαιολόγος*» II, γ', ἐν PG 144, 129Α.

17. Αὐτόθι.

18. «*Τῷ Ἐφέσου [Ἰωάννη τῷ Χειλᾷ] ἐπιστολῇ ροή*», ἐν Σ. Εὐστριατιάδου, Γρηγορίου τοῦ Κυπρίου, Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου, Ἐπιστολαὶ καὶ Μῦθοι, Ἐν Ἀλεξανδρείᾳ 1910, σελ. 184. Πά τῇ χρονολόγησιν τῆς ἐπιστολῆς βλ. V. Laurent, Les regestes, σελ. 300.

19. Ὁ βυζαντινὸς ἱστορικὸς Γεώργιος Μετοχίτης ἀναφέρει συγκεκριμένα τέσσε-

ζητήσεις για τὴ γνησιότητα τοῦ χωρίου τοῦ Ἰωάννη Δαμασκηνοῦ «καὶ προβολεὺς διὰ Λόγου ἐκφαντορικοῦ Πνεύματος»²⁰, τὸ ὁποῖο πρόβαλλαν οἱ λατινόφωνες γιὰ νὰ ἀποδείξουν τὴν ὀρθότητα τῆς θεολογικῆς τους ἀντίληψης, ὅτι δηλαδή «τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον χορηγούμενον, διδόν-

ρεις συνεδρίες κατὰ τὸν μῆνα Φεβρουάριο τοῦ 1285 καὶ μία ἄλλη, ἔξι μῆνες ἀργότερα, δηλ. τὸ Αὐγούστο τοῦ ἴδιου ἔτους (βλ. Γεωργίου Μετοχίτου, «*Ἱστορία Δογματική*» ἐν Cozza-Luzi I, σελ. 165 καὶ II, 102, σελ. 227). Σχετικὰ μὲ τὰ χρονολογικὰ προβλήματα τῆς συνόδου βλ. V. Laurent, Les signataires synode des Blachernes (été 1285)», ἐν E.O. 26(1927) σελ. 129-149. Τοῦ ἴδιου, Un polémiste grec de la fin du XIII siècle. La vie et les oeuvres de Georges Moschabar, ἐν E.O. 28(1929) σελ. 129-158. Τοῦ ἴδιου, La date du second du synode des Blachernes, ἐν R.E.B. 27(1969) σελ. 217-219). Α. Papadakis, Crisis in Byzantium. The Filioque controversy in the Patriarchate of Gregory II of Cyprus (1283-1289), New York 1983, σελ. 62-78. Ὁ Γεώργιος Παχυμέρης ἀναφέρει, ὅτι «καὶ σύνοδος ἱερῶν ἀνδρῶν, παρόντος καὶ αὐτοῦ βασιλέως, ἀνὰ τὸν Ἀλεξιακὸν τρέκλινον γίνεται. Παρὴν μὲν οὖν ὁ πατριαρχεὺς Γρηγόριος, παρὴν δὲ καὶ ὁ Ἀλεξανδρείας Ἀθανάσιος, ἀρρώστως ἔχων τοῦ σώματος κλινοπετῆς τε καὶ ἐπὶ σκίμπος. Συνῆν δὲ καὶ πᾶσα τῶν ἀρχιερέων ὁμήγηρις. Ἦσαν δὲ καὶ οἱ τῆς Ἐκκλησίας καὶ μοναχοὶ πλείστοι, καὶ τῶν λαϊκῶν οἱ ἐλλόγμοι. Ἐφ' οἷς προὐκλήθη βασιλεὺς, καὶ ἅμφ' ἐκείνους ἦσαν ὅσοι τε τῶν μεγιστάνων καὶ τὸ τῆς συγκλήτου ἅπαν περιφανές» («*Ἀνδρόνικος Παλαιολόγος*» I, λδ', ἐν PG 144, 101 AB. / Mansi 24(1961), 596BC). Ἡ σύνθεση τῆς συνόδου ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ φαινόμενα τῶν Ἐνδημουσῶν συνόδων τοῦ IB' καὶ IΓ' αἰῶνα ὅπου, κατὰ τὴν γνώμη τοῦ Βλ. Φειδᾶ, «ὁ βυζαντινὸς αὐτοκράτορας διεκδικοῦσε τὸν ρόλο τοῦ διατητῆ ἢ καὶ τοῦ τελικοῦ κριτῆ μεταξὺ τῶν ἀντιμαχομένων θεολογικῶν τάσεων, προσέδιδε δὲ στίς συνοδικὰς συνελεύσεις τὸν χαρακτῆρα ἐπισήμων πνευματικῶν ἐκδηλώσεων μὲ τὴν ἀθρόα συμμετοχὴ πολλῶν μερῶν τῆς βασιλικῆς οἰκογένειας, ὑψηλῶν ἀξιωματοῦχων τῆς Πολιτείας καὶ ἐπιφανῶν πνευματικῶν προσωπικοτήτων, ἢ παρουσία τῶν ὁποίων δυσχέρανε σημαντικὰ τίς συνοδικὴς διαδικασίης» (Βλασίου Φειδᾶ, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία Β'. Ἀπὸ τὴν Εἰκονομαχίᾳ μέχρι τὴ Μεταρρύθμιση, Ἀθήναι 1994, σελ. 209).

20. Τὸ φαινόμενο αὐτὸ δὲν εἶναι ἄγνωστο στὴ βυζαντινὴ περίοδο, συναντᾶται δὲ σὲ ὅλες τίς ἐκφράσεις τῆς ζωῆς τοῦ Βυζαντίου καὶ στὴ θεολογία, ὡς νόθευση τῆς πατερικῆς παράδοσης καὶ ὡς παραχάραξη καὶ ἀλλοίωση θεολογικῶν κειμένων. Πᾶ μία γενικὴ θεώρηση τοῦ θέματος βλ. Κ. Γ. Πιτσάκη, Ἑγκλημα χωρὶς τιμωρία; Τὰ πλαστὰ στὴ βυζαντινὴ ἱστορία, ἐν Ἑγκλημα καὶ Τιμωρία στὸ Βυζάντιο, ἐπιμελ. Σπ. Τρωϊάνου, Ἀθήνα 1997, σελ. 337-381 (ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία). Εἰδικότερα γιὰ τὴν πλαστογραφία θεολογικῶν κειμένων, βλ. Βλ. Φειδᾶ, Μεθοδολογικὰ προβλήματα τῆς Συνόδου Φερράρας - Φλωρεντίας, Ἀθήνα 1990, σελ. 37-39. Χρυσ. Σαββάτου, Ἀναφορὲς κατὰ τὸ IΓ' αἰῶνα στὸ Βυζάντιο γιὰ ἀλλοιώσεις ἔργων καὶ χωρίων τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης, ἐν ΘΕΟΛΟΓΙΑ 66(1995), σελ. 112-116. Τοῦ ἴδιου, Χρήσις καὶ «παράχρησις» χωρίων τοῦ Μεγ. Βασιλείου εἰς τὰς συζητήσεις περὶ Filioque, ἐν ΘΕΟΛΟΓΙΑ 67(1996), σελ. 157-174. Δ. Κουτσούρη, Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς καὶ ἡ ἀντιπυρκαστικὴ κακοδοξία τοῦ ID' αἰῶνα. Ἐλεγχος τῶν μὴ θεαρέστως θεολογούντων, Ἀθήνα 1996, σελ. 56-63. Κ. Λιάκουρα, Ἡ περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ

μενον, ἀποστελλόμενον, προερχόμενον ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ, ἔστι δ' οὗ καὶ παρ' ἐνίοις τῶν πατέρων ἐκπορευόμενον»²¹. Μὲ ἀφορμὴ αὐτὲς τὶς συζητήσεις ἀναπτύχθηκε μία σειρὰ ἐπιχειρημάτων σχετικὰ μὲ τὴν γνησιότητα, ὅχι μόνο τοῦ συγκεκριμένου χωρίου, ἀλλὰ καὶ ὁλοκλήρου τοῦ κεφαλαίου, στὸ ὁποῖο περιέχεται τὸ χωρίου ποὺ προαναφέραμε. Ἀπὸ τὶς γενόμενες συζητήσεις προήλθαν κάποια κριτήρια μὲ τὰ ὁποῖα οἱ διάφοροι θεολόγοι τῆς συνόδου προσπάθησαν νὰ ἀποδείξουν ἀφ' ἑνὸς μὲν τὴν γνησιότητα ἢ μὴ τοῦ συγκεκριμένου κεφαλαίου καὶ χωρίου, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν αὐθεντικότητα τῆς θεολογικῆς μαρτυρίας του.

Ὁ πρῶτιστος σκοπὸς τῆς συνόδου δὲν ἦταν ἡ ἀπόδειξη τῆς γνησιότητος τοῦ συγκεκριμένου χωρίου καὶ κεφαλαίου, ἀλλὰ ἡ ἔκδοση σχετικοῦ κειμένου, τὸ ὁποῖο θὰ ἀπαντοῦσε στὶς θεολογικὲς ἀντιλήψεις τοῦ Ἰωάννη Βέκκου καὶ τῶν ὁμοφρόνων του, σχετικὰ μὲ τὴν ἐκπόρευση τοῦ ἁγίου Πνεύματος. Ἡ ἀναφορὰ ὅμως τοῦ συγκεκριμένου χωρίου στὸν «*Τόμο*» τῆς συνόδου, κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ Γεωργίου Παχυμέρη, προκάλεσε ἀρκετὲς ἀντιδράσεις, ὅχι τόσο ὡς πρὸς τὴν γνησιότητα, ὅσο ὡς πρὸς τὴν ὀρθότητα τῆς θεολογικῆς ἐρμηνείας του. Ἡ τελικὴ πρόταση ἦταν νὰ μὴν ἀπορριφθεῖ τὸ κείμενο, γιατί περιεῖχε τὸ «*δυνατὸ ἐπιχείρημα*» κατὰ τῶν λατινοφρόνων, ὅτι ὁ Πατὴρ εἶναι «μόνος αἴτιος» τοῦ Πνεύματος, θεωρήθηκε ὅμως ἀναγκαία ἡ ὀρθὴ ἐρμηνεία του καὶ ἡ ἀπόδοση τοῦ ὀρθοῦ θεολογικοῦ περιεχομένου του²².

Σύμφωνα μὲ τὸν ἴδιο βυζαντινὸ ἱστορικό, πρῶτος ἀπὸ τοὺς ὀρθοδόξους συνέδρους ποὺ ἐξέφρασε ἐπιφύλαξη, ὡς πρὸς τὴν γνησιότητα τοῦ παραπάνω χωρίου καὶ ὑποστήριξε τὸ νόθον αὐτοῦ²³, ἦταν ὁ χαρτοφύλακας τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας Γεωργίος Μοσχάμπαρ, ὁ ὁποῖος ὅμως κανένα ἐπιχείρημα δὲν ἀνέπτυξε κατὰ τὴν διάρκεια τῶν ἐργασιῶν τῆς συνόδου. Δύο ἄλλοι θεολόγοι τῆς συνόδου, ὁ πατριάρχης Γρηγόριος Β' ὁ Κύπριος καὶ ὁ Μ. Λογοθέτης Θεόδωρος Μουζάλων δὲν ἔθεσαν θέμα γνησιότητος τοῦ κειμένου, ἀλλ' ἀντίθετα ὀρθόδοξης

ἁγίου Πνεύματος διδασκαλία τοῦ Νεῖλου Καβάσιλα, Ἀθήνα 1997, σελ. 233-248. Ἄννας Κόλτσιου - Νικήτα, Τὸ κῆρὸς τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Μία ἀνέκδοτη πραγματεία, Θεσσαλονίκη 2000, σελ. 21-120.

21. Γεωργίου Παχυμέρη, «*Ἀνδρόνικος Παλαιολόγος*» I, λε', ἐν PG 144, 102B-103A. / Mansi 24, 597BC.

22. Γεωργίου Παχυμέρη, «*Ἀνδρόνικος Παλαιολόγος*» I, α'-ια', ἐν PG 144, 121B, 123B-149AB. Α. Papadakis, Chrisis in Byzantium, σελ. 67. Πρβ. Μ. Ὁρφανοῦ, Κωνσταντίνου Μελητηνιώτου Λόγοι Ἀντιρρητικοὶ δύο, Ἀθήνα 1986, σελ. 140, ὑποσ. 1.

23. Τοῦ ἰδίου, «*Εὐθ' ἄνωπ.*», 104A. / Mansi 24, 597E.

θεολογικῆς ἐρμηνείας αὐτοῦ²⁴. Τρίτη καὶ τελευταία ἄποψη ἦταν τῶν λατινοφρόνων συνέδρων τῆς συνόδου, οἱ ὅποιοι καὶ πρότειναν τὸ συγκεκριμένο χωρίο· ὡς μαρτυρία τῆς γνήσιας πατερικῆς παράδοσης καὶ μὲ τὸ ὅποιο προσπάθησαν νὰ ὑποστηρίξουν τὴ θεολογικὴ τους ἀντίληψη, δηλαδὴ τὴν «ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ ὑποστατικὴν ἐκπόρευσιν τοῦ ἁγίου Πνεύματος»²⁵, καὶ νὰ ἀποδείξουν ὅτι ἡ ἔκφραση «προβολεὺς ἐκφαντορικοῦ Πνεύματος» δὲν δηλώνει ἄλλο ἀπὸ αὐτὸ τὸ «αἷτιον». Πὰ τοὺς λατινοφρόνες δηλαδὴ δὲν ἐτίθετο θέμα γνησιότητας, γιατί τὸ χωρίο προτάθηκε ἀπὸ τοὺς ἴδιους καὶ ἡ χρῆση τοῦ συγκεκριμένου χωρίου, σ' ὅλα σχεδὸν τὰ ἔργα τους²⁶, ἀποδεικνύει, τὴν ἀποδοχὴ αὐτοῦ ὡς γνησίου. Χαρακτηριστικὴ στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι ἡ ἄποψη τοῦ πατριάρχου Ἰωάννη Βέκκου: «Καὶ τέλος ἡ κορωνὶς τῆς τόλμης, ὅτι εὐρίσκω μὲν καὶ τὸν θεολογικώτατον Δαμασκηνὸν ἐν τρεισκαίδεκάτῳ τῶν θεολογικῶν αὐτοῦ κεφαλαίων λέγοντα “καὶ διὰ Λόγου προβολεὺς ἐκφαντορικοῦ Πνεύματος”...»²⁷. Τὶς διαμορφωθεῖσες θέσεις, σχετικὰ μὲ τὸ ἐπίμαχο χωρίο καὶ κεφάλαιο, ὁ βυζαντινὸς ἱστορικὸς Γεώργιος Παχυμέρης σ' ἓνα σύντομο ἀλλὰ χαρακτηριστικὸ κείμενό του: «Ταύτην τὴν ῥῆσιν τινες μὲν, ὡς νόθον γέννημα τοῦ πατρὸς Δαμασκηνοῦ,

24. Τοῦ ἰδίου, Ἔνθ' ἄνωτ., 105B-106B. / Mansi 24, 600C-E.

25. Τοῦ ἰδίου, Ἔνθ' ἄνωτ., 102, 103, 105. / Mansi 24, 597, 600B.

26. Ἰωάννου Βέκκου, «Πρὸς τὸν Σουγδαῖας Θεόδωρον» Α', θ, ἐν PG 141, 306C. Τοῦ ἰδίου, «Περὶ Ἐκπορεύσεως» 12, α', ἐν PG 141, 249CD. Τοῦ ἰδίου, «Πρὸς Κωνσταντῖνον» Α', ια', ἐν PG 141, 353D. Γ', δ', Ἔνθ' ἄνωτ. 389C. Τοῦ ἰδίου, «Ἐπιγραφαί» Δ', ἐν PG 141, 645C. Τοῦ ἰδίου, «Κατὰ τοῦ Τόμου» Α', ζ', ἐν PG 141, 876A. Β', ιε', Ἔνθ' ἄνωτ. 926BC. Τοῦ ἰδίου, «Ἀντιρρητικὰ τοῦ λόγου ὃν ὁ Φώτιος κατὰ Λατίνων» ΙΘ', ἐν PG 141, 780D-781A. ΚΣΤ', Ἔνθ' ἄνωτ. 813A. Τοῦ ἰδίου, «Ἀντιρρητικά... ἐπιστασιῶν κυροῦ Ἀνδρονίκου καὶ Καματηροῦ» PMB', ἐν PG 141, 593B-598C. Κωνσταντίνου Μελιτηνιώτου, «Περὶ Ἐκπορεύσεως» Α', κδ', ἐν PG 141, 1077A-C. Α', λθ', Ἔνθ' ἄνωτ. 1129CD. Τοῦ ἰδίου, «Λόγοι Ἀντιρρητικοὶ κατὰ τοῦ Τόμου» Α', ἐκδ. Μ. Ὁρφανοῦ, Κωνσταντίνου Μελιτηνιώτου, Λόγοι Ἀντιρρητικοὶ δύο, Ἀθῆναι 1986, σελ. 139, 15-20. 166, 19-167, 5.169, 10-14.227, 10-13. Γεωργίου Μετοχίτου, «Ἀντιρρῆσεις τῶν ὧν συνεγράψατο Μανουὴλ ὁ τοῦ Κρήτης ἀνεμῖος» κα', ἐν PG 141, 1376CD. Τοῦ ἰδίου, «Ἱστορία Δογματικὴ» I, 106, ἐν Cozza-Luzi, σελ. 149. II, 33, Ἔνθ' ἄνωτ. 200. II, 17, Ἔνθ' ἄνωτ. σελ. 188. Πὰ τὴν χρῆση καὶ ἐρμηνεία τοῦ χωρίου στὴ βυζαντινὴ περίοδο, βλ. G. Hoffman, Johannes Damaskenos, Rom und Byzanz (1054-1500), ἐν O.C.P. 16(1950), σελ. 177-190. M. Candal, Nueva interpretacion del «per Filium» de los Padres Griegos?, O.C.P. 31(1965), 12-13, 16. J. Grégoire, La relation éternelle de l' Esprit au Fils d' après les écrits de Jean de Damas, ἐν R.H.E. 64(1969), σελ. 747-750.

27. Γεωργίου Παχυμέρη, Ἔνθ' ἄνωτ., I, θ', ἐν PG 144, 37B-38A.

οὐκ ἐδέχοντο· τινές δὲ καὶ δεχόμενοι μετήμειβον τὸ προβολεὺς εἰς τὸ παροχεύς, καὶ τὴν ἐκφαντορίαν οὐκ εἰς τὴν ὑπαρξιν ἐξελαμβάνοντο ἀλλ' εἰς τὴν αὐδion ἐκφανσιν»²⁸.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἀποτελοῦν οἱ θέσεις τῶν ὀρθοδόξων μελῶν τῆς συνόδου καὶ συγκεκριμένα τοῦ πατριάρχῃ Γρηγορίου Β' τοῦ Κυπρίου καὶ τοῦ Μεγάλου Λογοθέτῃ Θεόδωρου Μουζάλωνα, οἱ ὅποιοι προσπάθησαν μὲ τὰ δικά τους ἐπιχειρήματα, νὰ ἐκφράσουν τὴν ἀποψὴ τους σχετικὰ μὲ τὴ γνησιότητα τοῦ συγκεκριμένου χωρίου καὶ κεφαλαίου. Ἀρχικά, εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἀναφερθεῖ, ὅτι ἡ σύνοδος ἀποδέχθηκε τὴν ἐπιχειρηματολογία τους, γιατί στὸν «*Τόμο*», ποὺ συντάξε ὁ ἴδιος ὁ πατριάρχης Γρηγόριος Β', δέχεται ὡς γνήσιο τὸ χωρίο, ἂν καὶ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ μέλη διαφοροποιήθηκαν μόνο ὡς πρὸς τὴν θεολογικὴ ἐρμηνεία αὐτοῦ²⁹.

α) Πρῶτος ὁ Θεόδωρος Μουζάλων ἀπαντᾷ στὴ κατηγορηματικὴ ἀποψὴ τοῦ χαρτοφύλακα Γεωργίου Μοσχάμπαρ γιὰ τὸ νόθο τοῦ χωρίου καὶ τοῦ κεφαλαίου προτείνοντας ὡς κριτήριον γνησιότητος τὴν ἀποψὴ, ὅτι τὸ χωρίο βρίσκεται κατὰ λέξιν στὴν «*Ιερὰ Ὁπλοθήκη*» τοῦ Ἀνδρονίκου Καματηροῦ (1143-1180). «*Ἀλλὰ καὶ πρὸς αὐτὸν (τὸν Γεώργιον Μοσχάμπαρ)*», ἀναφέρει ὁ Γεώργιος Παχυμέρης, «*ὁ μέγας Λογοθέτης, ἄγχι σχῶν κεφαλὴν, ἵνα μὴ πυθοῖατο ἄλλοι. "Καὶ πῶς, ὦ οὗτος" φησὶν, "ἰσχυρῶς λέγειν δόξομεν οὕτως ἀπολογούμενοι; Ἐπεὶ ἐν τῇ βίβλῳ τῆς ἱερᾶς Ὁπλοθήκης κατὰ ῥῆμα κεῖται τὸ ῥητόν, ὡς ἀγίου ῥητόν καὶ τοῦ μεγάλου Δαμασκηνοῦ..."*»³⁰. Ἡ ἀποψὴ αὕτη ἀποδεικνύει ὅτι τὸ ἐπονομαζόμενον ἀνθολόγιον (florilège) «*Ιερὰ Ὁπλοθήκη*» ἀποτελεῖ μία ἀπὸ τίς σημαντικὲς συλλογὲς πατερικῶν μαρτυριῶν

28. Γεωργίου Παχυμέρη, «*Μιχαὴλ Παλαιολόγος*», VI, 23, ἐν PG 143, 943AB/Ralation Historiques. Edition, Introduction et notes. A. Failler, Traduction. V. Laurent, Paris 1984, vol II, σελ. 609, 13-20.

29. Πὰ τίς σχετικὲς συζητήσεις βλ. A. Papadakis, Crisis in Byzantium, σελ. 102 κ.ε. Ἰ. Κ. Γρηγοροπούλου, Θεολήπτου Φιλαδελφείας (1250-1322). Βίος καὶ ἔργα, τόμ. Α' Εἰσαγωγή, Κατερίνη 1996, σελ. 62-77.

30. Γεωργίου Παχυμέρη, «*Ἀνδρόνικος Παλαιολόγος*» I, λε, ἐν PG 144, 104A. / Mansi 24, 599E-600A. Ἡ ὑπαρξὴ τοῦ κεμμένου, στὴ συλλογὴ τοῦ Ἀνδρόνικου Καματηροῦ «*Ιερὰ Ὁπλοθήκη*», ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὴν PMB Ἀντίρρηση τοῦ Ἰωάννη Βέκκου (PG 141, 593B-598C: «*Ἐκ τοῦ ιγ' κεφαλαίου τοῦ περὶ θείων ὀνομάτων*») Πρβλ. A. Papadakis, Crisis in Byzantium, σελ. 67. Annaclara Cataldi Palau, L' Arsenal sacro di Andronico Camatero. Il proemio ed il dialogo dell' Imperatore con i cardinali latini: Originale, imitazioni, arrenghianti, ἐν R.E.B. 51(1993), 47-49. V. Peri, L' opuscolo di Giovanni Bekkos "Sull' infondatezza storica dello scisma tra le

καί, κατὰ τὸν ΙΓ' αἰώνα, ἀξιόπιστη πηγή γνησιότητας αὐτῶν τῶν μαρτυριῶν. Ὅπως ἄλλωστε διευκρινίζει ὁ Θεόδωρος Μουζάλων, ἀπευθυνόμενος στοὺς λατινόφρονες, δέχεται τὸ ρητὸ ὡς γνήσιο ἔργο τοῦ ἱεροῦ Δαμασκηνοῦ, ἀπορρίπτει ὅμως τὴν ἄποψη ὅτι «τὸ Πνεῦμα διὰ Λόγου τε καὶ Υἱοῦ τὴν αἰτία ἔχειν ἐκ τοῦ Πατρὸς»³¹. Πὰ τὸν Μεγάλο Λογοθέτη δηλαδὴ ἡ ἀποδοχὴ τῆς γνησιότητας τοῦ κειμένου δὲν σημαίνει καὶ τὸ ταυτὸν τῆς θεολογικῆς ἐρμηνείας, ὁ δὲ Γεώργιος Παχυμέρης σχολιάζει χαρακτηριστικά: «Τὸ γὰρ κατὰ τὸν Μοσχάμπαρ καὶ αὐτοὺς λέγειν ὡς νόθον δὴ τὸ ῥητὸν καὶ ὡς ἐν τισι τῶν βιβλίων οὐ φέρεται τὸ κεφάλαιον, οὐ ξυνετὸν ἐδόκει προσίστατο γὰρ ἡ τῆς ἱερᾶς Ὁπλοθήκης βίβλος, φέρουσα καὶ τοῦτο μετὰ τῶν ἄλλων ἀνάγραφτον καὶ γε τὸν γεννήτορα μαρτυροῦσα, πλὴν οὐκ ἔχουσα πλέον εἰς θεραπείαν ἢ τὸ προφέρειν ἐν ταύτῃ τὸν Κομνηνὸν Μανουὴλ βασιλέα ὡς οὐκ ἐξ Υἱοῦ, ἀλλὰ διὰ Λόγου τε καὶ Υἱοῦ ὁ θεολογῶν ἀπεφήνατο»³².

β) Τὴν ἴδια ἄποψη ἐκφράζει καὶ ὁ πατριάρχης Γρηγόριος Β', ὁ ὁποῖος ὅμως προχωρεῖ στὸν προβληματισμὸ του, προτείνων ὡς κριτήριον αὐθεντικότητας αὐτὸ τῆς θεολογικῆς ἐρμηνείας τοῦ χωρίου, τὸ ὁποῖο δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὴ θεολογικὴ συμφωνία (consensus) τοῦ συγκεκρωμένου χωρίου μὲ τὰ λοιπὰ κείμενα τοῦ ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Δαμασκηνοῦ, γιατί κατὰ τὴν ἄποψή του τὰ κείμενα τῶν πατέρων εἶναι ἀλληλένδετα καὶ ἀλληλόπλοκα. «Ἄλλως τε δέ», ἀναφέρει ὁ πατριάρχης ἀπευθυνόμενος στὸν Ἰωάννη Βέκκο, «καὶ ἀλληλένδετά εἰσι τὰ τῶν ἁγίων ῥητὰ καὶ ἀλληλόπλοκα, ἐπεὶ καὶ ἐξ ἐνὸς καὶ ἀπλοῦ πνεύματος

Chiese" e la sua prima redazione, ἐν R.S.B.N. 14-16 (1977-1979), 208-210). Ἄν καὶ κατὰ τὴν γνώμη τοῦ Ἀνδρ. Παπαβασιλείου ἡ ἐπίδρασις τῆς «Δογματικῆς Πανοπλίας» (1115-1118) τοῦ Εὐθυμίου - Ἰωάννου Ζυγαβηνοῦ στὴν συλλογὴ «Ἱερὰ Ὁπλοθήκη» τοῦ Ἀνδρονίκου Καματηροῦ (1170) εἶναι ἐμφανής, «ἀφοῦ πρὸς ὑποστήριξιν τῶν συλλογισμῶν αὐτοῦ κατὰ τῶν Λατίνων, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐκπόρευσιν τοῦ ἁγίου Πνεύματος ὁ Καματηρὸς ἀρύεται ἐκ τῆς Πανοπλίας» (Ἀνδρ. Παπαβασιλείου, Εὐθύμιος - Ἰωάννης Ζυγαβηνός. Βίος - Συγγραφαί. Ἐν Λευκωσίᾳ 1972, σελ. 127-128), ἐν τούτοις λείπει ἀπὸ τῆς «Δογματικῆς Πανοπλίας» τὸ ἐπιγραφόμενον 13ο Κεφάλαιον «περὶ θεῶν ὀνομάτων» τῆς «Ἐκδόσεως ἀκριβοῦς τῆς Ὁρθοδόξου πίστεως» τοῦ Ἰωάννη Δαμασκηνοῦ. Ἄντ' αὐτοῦ ὡς 13ο κεφάλαιον ὑπάρχει τὸ ἀντίστοιχο τῆς ἐκδόσεως τοῦ J. P. Migne, (PG 94, 849C-853A καὶ 856C-860A). Συνεπῶς ὁ Ἀνδρόνικος Καματηρὸς φαίνεται ὅτι χρησιμοποίησε καὶ ἄλλη πηγή, γὰρ τὴ σύνταξιν τῆς «Ἱερᾶς Ὁπλοθήκης». (Πρβλ. J. Darrouzès, Recherches sur les Ὁφείκρια de l' église byzantine, Paris 1970, σελ. 433. Annalcarà Cataldi Palau, "Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 62).

31. Γεωργίου Παχυμέρη, "Ἐνθ' ἄνωτ., I, λ', ἐν PG 144, 104B. / Mansi 24, 600A.

32. Τοῦ ἰδίου, "Ἐνθ' ἄνωτ., II, α', ἐν PG 144, 121B.

διαφόρως ἐρρέθησαν. Δεῖξον τοίνυν τὸν λόγον τοῦτον, ὃν ὑμεῖς λέγετε, συγκροτούμενον καὶ ἐξ ἄλλων» καὶ ἐρωτᾷ· «Εἰ δ' οὐκ ἔχετε, καθὼς ἄρα οὐδ' ἔχετε, τί ἄλλο βούλεται ἢ τοιαύτη περινόησις εἰ μὴ στρεβλοῦν τὸ ῥῆμα πρὸς διάνοιαν ξένην τῆς κοινῆς τῶν Πατέρων ἐννοίας καὶ ἀπεμφαίνουσιν;»³³. Τὴν ἀποψὴ αὕτη ἐφαρμόζει πάντοτε ὁ πατριάρχης, ἐνῶ δὲν δέχεται μία «αὐτόνομη» ἐρμηνεία τῶν πατερικῶν χωρίων³⁴, ἐρωτᾷ χαρακτηριστικὰ τοὺς λατινόφρονες: «εἰ μὴ καὶ ὁρθῶς ἐξηγοῖτο τὸ θεοπαράδοτον λόγιον, τί γοῦν εἰ καὶ ὑμεῖς δεχόμενοι τὸ ῥητὸν στρεβλοῦτε τὴν ὑπονόησιν;»³⁵. Τέλος ἡ χρῆσις τοῦ συγκεκριμένου χωρίου ἀπὸ τὸν πατριάρχην ἀφορᾷ τὸ σημεῖο ἐκεῖνο, μὲ τὸ ὁποῖο ἀποδεικνύεται ἄριστα ἡ θεολογία τῆς «ἐκφαντορικῆς μεσιτείας» τοῦ Υἱοῦ³⁶ καὶ συγκεκριμένα ὅτι «διὰ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ἐκπορεύεσθαι μέντοι διὰ τοῦ Υἱοῦ ἐπῆλθεν εἰπεῖν οὐδενί, ἀλλ' ἐκλάμπειν, φανεροῦσθαι, πεφηνέναι, προῖέναι, γνωρίζεσθαι, ἑῷ ἄλλα ὅσα φανέρωσιν ἀπλῶς, εἰπουν ἐκφανσιν διὰ τοῦ Υἱοῦ παρίστησιν, ἀλλ' οὐχ ὑπαρξιν, ἣν μόνως ἐκ τοῦ Πατρὸς ἔχειν ὁμολογεῖται τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον»³⁷.

Ἡ ἀναφορὰ τέλος καὶ ἡ χρῆσις τοῦ χωρίου «ὅτι προβολεὺς ἐστὶν τοῦ ἐκφαντορικοῦ Πνεύματος ὁ Πατὴρ διὰ τοῦ Υἱοῦ» (PG 94, 849AB), ἀποδεικνύει καὶ τὴ τελικὴ θέσις τῆς συνόδου. Ἀποδεχόμενη δηλαδὴ τὴν γνησιότητα τοῦ κεμένου, διαφοροποιεῖται ὡς πρὸς τὴ θεολογικὴ ἐρμηνεία αὐτοῦ, καὶ συγκεκριμένα τοῦ ὅρου «προβολεὺς», τὸν ὁποῖο ταυτίζει μὲ τὸ περιεχόμενο τῆς ἐκφρασεως «δι' Υἱοῦ φανέρωσις»³⁸.

Στὰ μέλη τῆς συνόδου ἦταν καὶ ὁ «τότε» χαρτοφύλακας Γεώργιος Μοσχάμπαρ, ὁ ὁποῖος, ἂν καὶ «νόθον ἔλεγεν τὸ ῥητόν»³⁹, ἐν τούτοις κανένα ἐπιχειρήμα δὲν προέβαλε γιὰ νὰ δικαιολογήσῃ τὴν ἀποψὴ του

33. Τοῦ ἰδίου, "Ενθ' ἄνωτ., I, λε', ἐν PG 144, 105B-106A. / Mansi 24, 600CD.

34. Πρβλ. Μ. Ὁρφανοῦ, Κωνσταντίνου Μελιτηνιώτου Λόγοι Ἀντιοχητικοὶ δύο, Ἀθήναι 1986, σελ. 63.

35. Γεωργίου Παχυμέρη, "Ενθ' ἄνωτ., 105B. / Mansi 24, 600C.

36. Γρηγορίου Κυπρίου, «Ἀπολογία», ἐν PG 142, 240C.

37. Τοῦ ἰδίου, "Ενθ' ἄνωτ., 258D.

38. Τοῦ ἰδίου, «Ἐκθεσις» γ', ἐν PG 142, 240A: «Ἀλλὰ βούλεται τρανῶς τὴν δι' Υἱοῦ τοῦ Πνεύματος παρίστανειν φανέρωσιν ἐκ Πατρὸς τὴν ὑπαρξιν ἔχοντος».

39. Γεωργίου Παχυμέρη, «Ἀνδρόνικος Παλαιολόγος» I, λε', ἐν PG 144, 104A. / Mansi 24, 597E.

αὐτή⁴⁰, ἐνῶ ἀντίθετα ὁ Γεώργιος Παχυμέρης σχολιάζοντας τὴν ἀποψη αὐτῆ τοῦ χαρτοφύλακα ἀνέφερε ὅτι «τὸ γὰρ κατὰ τὸν Μοσχάμπαρ... λέγειν ὡς νόθον δὴ τὸ ῥητὸν καὶ ὡς ἐν τισι τῶν βίβλων οὐ φέρεται τὸ κεφάλαιον, οὐ ξυνετὸν ἐδόκει»⁴¹, ὑπονοώντας βέβαια τὴν ὑπαρξὴ τοῦ χωρίου στὴ συλλογὴ τῆς «*Ιερᾶς Ὀπλοθήκης*». Τὴν ἔκθεσιν ὁμοῦς τῶν ἀπόψεων τοῦ ὁ Γεώργιος Μοσχάμπαρ ἐξέφρασε ἀργότερα, μετὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ «*Τόμου*» τῆς Συνόδου τῶν Βλαχερνῶν Β' (1285), ὅταν συνέταξε τὴν ἀπόδειξιν «ὅτι οὐκ ἔστι τὸ τοιοῦτον βλάσφημον κεφάλαιον τοῦ μεγάλου πατρὸς Δαμασκηνοῦ Ἰωάννου, τὸ ἐπιγεγραμμένον "*περὶ θείων ὀνομάτων*" ἀκριβέστερον»⁴². Σκοπὸς δὲ τοῦ παρόντος ἔργου ἦταν νὰ ἐκθέσει τὰ συγκεκριμένα ἐπιχειρήματά του σχετικὰ μὲ τὴ μὴ γνησιότητα τοῦ κεφαλαίου, τὸ ὁποῖο περιέχει τὸ συγκεκριμένο χωρίο, καὶ νὰ δικαιολογήσῃ ἄριστα τὴν ἀποψη ποὺ εἶχε ἐκθέσει ἀδικαιολόγητα στὴ σύνοδο τῶν Βλαχερνῶν Β' (1285).

Στὸ ἔργο του «*Ἀπόδειξις*» λοιπὸν ὁ Γεώργιος Μοσχάμπαρ χωρὶς καμμία ἐπιφύλαξιν θεωρεῖ τὸ κεφάλαιον καὶ τὸ συγκεκριμένο χωρίο νόθο, «διότι πλεῖστα βλάσφημα ἐν τούτῳ τῷ κεφαλαίῳ τυγχάνει ἐξεταστέον»⁴³, ἐνῶ τὸ χαρακτηρίζει «*αἰρετικὸν κεφάλαιον*»⁴⁴ καὶ «*ἐτερόδοξον*»⁴⁵, μάταια δὲ προσπαθοῦν κάποιοι νὰ τὸ ἐπιγράψουν «*τῷ μεγάλῳ τούτῳ πατρὶ*»⁴⁶ (ἐννοεῖται στὸν Ἰωάννη Δαμασκηνό), γιατί «οὐκ ἐν πάσαις ταῖς τοῦ θείου Δαμασκηνοῦ βίβλοις ἐμφέρεται τὸ τοιοῦτον κεφάλαιον, ἀλλ' ἐν ὀλίγαις πάνυ καὶ ἀρτίως γεγραμμέναις ἐν αἷς καὶ ἑτερά τε καὶ πλαστὰ νενοθευμένα τυγχάνει»⁴⁷, καὶ σὲ ὅποια μάλιστα, ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ ἱεροῦ Δαμασκηνοῦ ἀναφέρονται εἶναι ἐπίσης «*πλαστὰ καὶ νενοθευμένα*»⁴⁸. Πρὸς ὑποστήριξιν τῶν ἀπόψεων τοῦ αὐτῶν προβάλλει κάποια κριτήρια τόσο γραμματολογικά, ὅσο καὶ θεολογικά.

Τὰ γραμματολογικὰ κριτήρια.

40. V. Laurent, *Un polémiste grec de la fin du XIII siècle*, σελ. 138. Α. Papadakis, *Crisis in Byzantium*, σελ. 97, ὑποσ. 2. V. Laurent, *Les registes*, no 1490, σελ. 284.

41. Γεωργίου Παχυμέρη, "Ενθ' ἄνωπ., II, α', ἐν PG 144, 121B.

42. Πρβλ. V. Laurent, "Ενθ' ἄνωπ., σελ. 155-156.

43. Γεωργίου Μοσχάμπαρ, «*Ἀπόδειξις*», ἐν Ἀλεξ. 285, φ 143r.

44. "Ενθ' ἄνωπ., φ 142v.

45. "Ενθ' ἄνωπ., φ 143v.

46. Αὐτόθι.

47. Αὐτόθι.

48. Αὐτόθι.

α) Σὲ κανένα ἀπὸ τὰ γνήσια ἔργα τοῦ ἱεροῦ Δαμασκηνοῦ δὲν ἀναφέρεται τὸ ἐπιγραφόμενο κεφάλαιο «περὶ θεῶν ὀνομάτων», σὲ ὅσα δὲ ἀναφέρεται εἶναι λίγα⁴⁹ καὶ ἀποτελοῦν προσθήκη στὰ ἤδη γνήσια θεολογικὰ κεφάλαια⁵⁰.

β) Δεύτερο γραμματολογικὸ ἐπιχείρημα τοῦ Γεωργίου Μοσχάμπαρ εἶναι ἡ μὴ ἀναφορὰ τοῦ κεφαλαίου στὶς μεταφράσεις τῶν Ἀράβων, τῶν Μελχιτῶν, τῶν Ἰβήρων, τῶν Βουλγάρων καὶ τῶν Ρώσων⁵¹, γνωστές σ' αὐτόν, καὶ βέβαια ἀπορεῖ: «εἰ δὲ ἐν ταῖς τοιαύταις βίβλοις τῶν τοσούτων ἐθνῶν καὶ ὀρθοδόξων χριστιανῶν τὸ τοιοῦτον κεφάλαιον ἀναγεγραμμένον ὅλως οὐκ ἔστιν, ὥσπερ οὖν οὐδὲ ἔστι, ποῦ ἐν ταῖς ὑμετέραις τοιαύταις βίβλοις;»⁵².

γ) Τέλος ὅποιαδήποτε αὐξηση ἢ ἀλλοίωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν κεφαλαίων τοῦ ἔργου «Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς Ὀρθοδόξου πίστεως» δὲν ἀποτελεῖ ἀσφαλὲς κριτήριον γνησιότητος⁵³. Ὁ Γεώργιος Μοσχάμπαρ ἀποδίδει αὐτὴ τὴν προσθήκη τοῦ κεφαλαίου «περὶ θεῶν ὀνομάτων» στὸ ἀντίστοιχο περὶ τῆς ἁγίας Τριάδος, σὲ κάποιον Νικήτα, ὁ ὁποῖος συνέταξε τὸ κεφάλαιο αὐτὸ «ὑπὲρ τοῦ λατινισμοῦ»⁵⁴, «καὶ τὸ τῆς βλασφημίας τοῦτο κεφάλαιον ὁ Νικήτας οὗτος συνέταξε καὶ περὶ θεῶν ὀνομάτων ἀκριβέστερον τοῦτο ἐπέγραψεν... καὶ μάλιστα τὸ περὶ τῆς ἁγίας Τριάδος κεφάλαιον»⁵⁵.

Στὰ πλαίσια ὅμως τῆς γραμματολογικῆς κριτικῆς ὁ Γεώργιος Μοσχάμπαρ προτείνει καὶ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς ἐπιστημονικῆς «ἀνάγνωσης»⁵⁶, μὲ τὴν ὁποία διακρίνουμε «τὸ παρηλλαγμένον καὶ διαλλάττον ἑκατέρας γραφῆς τε σαφῶς τε καὶ ἀριδῆλως» καὶ συνεχίζει «εἰ δὲ καὶ μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν οὐ διακρίνεις ταῦτα, εἰς ἀνεπιστημοσύνης καὶ ἀμαθείας ἔγκλημα σεαυτὸν ἐκὼν ἐπιρρίπτεις»⁵⁷. Ἡ ἀνάγνωσις αὐτὴ

49. Γεωργίου Μοσχάμπαρ, «Ἀπόδειξις», ἐν Ἀλεξ. 285, φ 143ν: «Τὸ δὲ γὰρ τοιοῦτον κεφάλαιον οὐκ ἐν πάσαις ἀλλ' ἐν τισὶ μὲν καὶ ὀλίγαις φέρεται βίβλοις».

50. Αὐτόθι: «Ὅτι οὐδὲν ἐν τῶν τεσσαρεσκαίδεκα θεολογικῶν τοῦ θεοῦ Δαμασκηνοῦ κεφαλαίων ἐκλείπει ἕκ τινος τῶν αὐτοῦ βιβλίων, ἀλλ' ἐν πάσαις ταῖς βίβλοις ἀνελλιπῶς ἐμφέρεται πάντα». Κάθε ἀλλοίωση αὐτοῦ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν κεφαλαίων σημαίνει νόθευση. («Ἀπόδειξις», ἐν Ἀλεξ. 285, φ 143ν).

51. Γεωργίου Μοσχάμπαρ, «Ἀπόδειξις», ἐν Ἀλεξ. 285, φ 144γ.

52. Αὐτόθι.

53. Ἐνθ' ἄνωτ., φ 143ν.

54. Αὐτόθι.

55. Αὐτόθι.

56. Τοῦ ἰδίου, Ἐνθ' ἄνωτ., φ 144ν: «ἀνάγνωθι οὖν ἐπιστημονικώτερον».

57. Αὐτόθι.

συνίσταται στή «*γραμματική κριτική*» καί στή «*ρητορική*», ἀποτελοῦν δέ δύο πολύτιμα μέσα, ἴσως τὰ καλύτερα, γιά τήν διακρίβωση καί διάκριση τῶν νόθων ἀπό τῶν γνησίων συγγραμμάτων⁵⁸. Συγκεκριμένα ὁ «*λογογραφικός χαρακτήρας*», δηλαδή ὁ τρόπος σύνταξης καί ἡ χρήση συγκεκριμένων γλωσσικῶν ἐκφράσεων, δηλώνει τὸν συγγραφέα καί διαφοροποιεῖ τὰ γνήσια ἀπὸ τὰ νόθα συγγράμματα αὐτοῦ, ἡ δὲ σαφήνεια τοῦ λόγου καί ἡ καθαρότητα τῆς θεολογικῆς ἐκφρασης εἶναι τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα χαρακτηρίζουν τὴ διαφορὰ μεταξὺ τοῦ δόγματος, τῆς θεολογίας δηλαδή τοῦ ἱεροῦ συγγραφέα, καί «*τῆς διασκευασμένης δόξης*». Ὁ «*θεῖος Δαμασκηνός ἐν ταῖς θεολογικαῖς αὐτοῦ παραδόσεσι*» χαρακτηρίζεται ἀπὸ σαφήνεια λόγου καί βεβαιότητα δογμάτων, σὲ ἀντίθεση μὲ ὅσα ἀσαφὴ καί ἀβέβαια δόγματα περιέχει τὸ «*περὶ θεῶν ὀνομάτων*» κεφάλαιο, τονίζει δὲ ὅτι «*εἰ γὰρ ταῦτά τις ἀκριβῶς ἐξετάσειε γινώσεται οὐ μόνον τούτων τὸ ἀμαθές τε καὶ βλάσφημον, ἀλλὰ καὶ τὸ κατὰ πολὺ τῶν θείων δογμάτων ἀπᾶδον*»⁵⁹.

Τὰ θεολογικά κριτήρια.

Ὁ Γεώργιος Μοσχάμπαρ, ὅπως βλέπουμε, μὲ τὰ γραμματολογικά κριτήρια συνδυάζει καί ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα ἔχουν σχέση μὲ τὸ θεολογικὸ περιεχόμενο τοῦ κεφαλαίου, θέτοντας μὲ τὸ τρόπο αὐτὸ καί κάποια ἄλλα, τὰ ὁποῖα ἐπειδὴ ἀναφέρονται στή θεολογία τοῦ κεμένου, γιά τὸ λόγο αὐτὸ τὰ χαρακτηρίσαμε ὡς θεολογικά, χωρὶς βέβαια νὰ χρησιμοποιεῖ αὐτὴ τὴ διάκριση ἢ τοὺς χαρακτηρισμοὺς ὁ συντάκτης. Τὰ κριτήρια ἀναφέρονται ἀφ' ἑνὸς στή παράδοση (κριτήριο παράδοσης) καί ἀφ' ἑτέρου στὸ περιεχόμενο τῆς διδασκαλίας (κριτήριο θεολογικῆς ἀλήθειας).

α) Οἱ ἐρωτήσεις «*ἐν ποίαις τοίνυν γραφαῖς*», «*ἐν ποίαις συνοδικαῖς παραδόσεσι*» καί «*τίς δὲ καὶ τῶν ἐπ' εὐσεβείᾳ γνωρίμων θείων πατέρων ἐδίδαξε*»⁶⁰, ἀποδεικνύουν τὴν ἀπόλυτη ἐμπιστοσύνη τοῦ Γεωργίου στή παράδοση καί στήν θεολογικὴ προσφορὰ τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, τῶν ὁποίων τὰ ἔργα ἀποτελοῦν τὴν ἐνιαία πορεία τῆς θεολογίας, ὡς ἐκφραση τῆς θείας ἀλήθειας. «*Κατ' ἔχνος*» λοιπὸν «*ἐπόμε-*

58. «*Ἡ γραμματικὴ κριτικὴ ἐστὶ πάντων τῶν συγγραμμάτων καὶ τὸ ταύτης κάλλιστον μέρος κρίσις ποιημάτων καὶ συγγραμμάτων, τῶν τε νόθων καὶ τῶν γνησίων τυγάνει, ὡς δὲ καὶ ἡ ῥητορικὴ*», Γεωργίου Μοσχάμπαρ, "Ενθ' ἄνωτ., φ 144r.

59. Τοῦ ἰδίου, "Ενθ' ἄνωτ., φ 144v.

60. Γεωργίου Μοσχάμπαρ, "Ενθ' ἄνωτ., φ 143r.

νος» ὁ ἱερὸς Δαμασκηνός, ἀναφέρει ὁ Μοσχάμπαρ, «καὶ τὰς τῶν θεῶν πατέρων ἀκριβεῖς τῆς πίστεως παραδόσεις κρατύνων κατὰ τὴν τοιαύτην αὐτοῦ ὑπόσχεσιν καὶ ἀσφάλειαν ἐδίδασκε»⁶¹, ὡς «ἔχων τὸ βέβαιον τούτων ἐκ τε τῶν ἱερῶν καὶ θεῶν λογίων, ἐκ τε τῶν κατὰ βούλημα θεῶν συναθροισθεισῶν ἀγίων συνόδων, ἐκ τε καὶ τῶν καταλογάδην ἀπάντων θεῶν πατέρων, οὐδὲν ξένον, οὐδὲν βέβαιόν τε καὶ διεσκευασμένον ὅλως διδάσκει τῶν θεοπαραδότων λογίων μετὰ πίστεως, πάντα δὲ σαφῶς τε καὶ μετὰ ἀσφαλείας ἐκτίθησι, καθὼς περ καὶ ἐκ τῶν θεῶν λογίων ταῦτα παρείληφεν»⁶². Ἀντίθετα πρὸς τὰ κείμενα τῶν πατέρων εἶναι ἐκεῖνα τὰ ὅποια διδάσκουν «ἀλλότρια» καὶ πρὸς τὴν παράδοση ἐνάντια, ὡς ἐκ τούτου εἶναι νόθα καὶ ἔργα τῆς «ἐπισπορᾶς τοῦ διαβόλου»⁶³.

β) Ἡ ἔκφραση τῆς θεολογικῆς ἀλήθειας, ἡ ὁποία ὅμως δὲν εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι ἀντίθετη πρὸς τὴν ὅλην παράδοση, δὲν μπορεῖ νὰ διαφέρει σὲ ὁρισμένα μόνο ἔργα τοῦ ἱεροῦ πατέρα, ἀλλὰ πάντοτε εἶναι σύμφωνη καὶ σταθερὴ πρὸς τὴν ὅλην θεολογία του. «Ἔθος γὰρ πάντοτε τοῖς θεοῖς πᾶσι πατράσι», ἀναφέρει ὁ χαρτοφύλακας, «τὰ ἀρεστὰ καὶ μάλιστα τὴν ἐαυτῶν δόξαν ἐν διαφοροῖς αὐτῶν λόγοις ἀναμμνήσκειν καὶ μὴ ἀποσιωπᾶν ἐν τοῖς λοιποῖς αὐτῶν λόγοις»⁶⁴, γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ εἶχε προτείνει καὶ ὁ πατριάρχης Γρηγόριος Β΄ ὁ Κύπριος ὡς ὀρθότερη ἐρμηνεία τῶν χωρίων αὐτῆς, στὴν ὁποίαν τὰ χωρία ἐκλαμβάνονται ὡς ἀλληλένδετα καὶ ἀλληλόπλοκα⁶⁵. Ἡ ἐφαρμογὴ αὐτοῦ τοῦ κριτηρίου, γιὰ τὴν ἀπόδειξη τῆς γνησιότητος καὶ τῆς ἀξιοπιστίας, ὅχι μόνο τοῦ χωρίου ἀλλὰ καὶ ὁλόκληρου τοῦ κεφαλαίου, εἶναι ἀπόλυτη, γιὰ τὸ θεολογικὸ του περιεχόμενο δὲν συναντᾶται οὔτε στὰ λοιπὰ γνήσια ἔργα τοῦ ἱεροῦ Δαμασκηνοῦ⁶⁶, ἀλλ' οὔτε «καὶ μάλιστα ἐν τῷ περὶ ἀγίας Τριάδος κεφαλαίῳ», ἀντίθετα δὲ «οὐδαμῶς ὅλως ἐδίδαξε διὰ τοῦ Υἱοῦ εἶναι προβολέα τοῦ παναγίου Πνεύματος τὸν Πατέ-

61. Γεωργίου Μοσχάμπαρ, «Ἀπόδειξις», ἐν Ἀλεξ. 285, φ 143r.

62. Τοῦ ἰδίου, Ἔνθ' ἄνωτ., φ 144v.

63. Ἔνθ' ἄνωτ. φ 144r.

64. Ἔνθ' ἄνωτ., φ 143v.

65. Πρβλ. Γεωργίου Παχυμέρη, «Ἀνδρόνικος Παλαιολόγος» I, λε', ἐν PG 105B. / Mansi 24, 600. Μ. Ὁρφανοῦ, Κωνσταντίνου Μελιτηνιώτου Λόγοι Ἀντιρρητικοὶ δύο. Ἀθήναι 1986, σελ. 63.

66. Γεωργίου Μοσχάμπαρ, «Ἀπόδειξις», ἐν Ἀλεξ. 285, φ. 143v.

ρα»⁶⁷, ἀλλὰ «τὸν δὲ Υἱὸν οὐ λέγομεν αἷτιον οὐδὲ Πατέρα· καὶ πάλιν ἐκ τοῦ Υἱοῦ δὲ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον οὐ λέγομεν»⁶⁸.

Μὲ τὴν «Ἀπόδειξιν» λοιπὸν τοῦ Γεωργίου Μοσχάμπαρ ἔχουμε ἀφ' ἑνὸς τὴν δικαιολόγησιν ἐκ μέρους τοῦ τῆς ἀποψης, ποὺ εἶχε ἀπλῶς ἐκφράσει κατὰ τὴν διάρκεια τῆς συνόδου τῶν Βλαχερνῶν Β' (1285), σχετικὰ μὲ τὴ γνησιότητα τοῦ χωρίου καὶ τοῦ κεφαλαίου, τὰ ὅποια ἀποδόθηκαν ἐσφαλμένα στὸν Ἰωάννη Δαμασκηνό, καὶ ἀφ' ἑτέρου τὴν ἐπιβεβαίωσιν τῆς ἀξιοπιστίας τῶν κριτηρίων γνησιότητος καὶ αὐθεντικότητος ἀπὸ τὰ συμπεράσματα καὶ τῆς σύγχρονης κριτικῆς ἔρευνας τοῦ ἔργου.

67. Αὐτόθι.

68. Ἐνθ' ἄνωτ., σφ 144r.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ

Κείμενο - Σχόλια

α. Βραχυγραφίες Κριτικοῦ ὑπομνήματος.

add.	additit	= προσέθεσε
cod.	codex	= κώδικας
cor.	correxī	= διώρθωσα
om.	omisit	= παρέλειψε
[]	= προσθήκη λέξη ἀπὸ τὸν συγγραφέα σὲ γραφικὸ ἢ πατερικὸ ἐδάφιο	

β. Κείμενο - Σχόλια.

- Ἀλεξ. 285, φ. 142v Γεωργίου χαρτοφύλακος τῆς ἀγιωτάτης τοῦ
Θεοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας τοῦ Μοσχά-
μπαρ Ἀπόδειξις ὅτι οὐκ ἔστι τὸ τοιοῦτον
βλάσφημον κεφάλαιον τοῦ μεγάλου πατρὸς
5 Δαμασκηνοῦ Ἰωάννου, τὸ ἐπιγεγραμμένον
“περὶ θείων ὀνομάτων” ἀκριβέστερον.
Ὁ λόγος πρὸς τοὺς ἐπιγεγραμμένους τὸ
τοιοῦτον αἰρετικὸν κεφάλαιον τῷ μεγάλῳ
πατρὶ Δαμασκηῶ Ἰωάννῃ καὶ φάσκοντας·
10 «πίστιν δὲ τοῦ λόγου κομίζουσιν τὴν τοῦ
θείου Δαμασκηνοῦ ῥῆσιν, τὴν ὅτι προβο-
λεὺς ἔστι τοῦ ἐκφαντορικοῦ Πνεύματος ὁ
Πατήρ διὰ τοῦ Υἱοῦ καὶ ὅτι οὐδαμῶς εἰς
τοῦτον φέρει τὸν νοῦν, ἀλλὰ βούλεται
15 τρανῶς τὴν δι’ Υἱοῦ τοῦ Πνεύματος παρι-
στάνειν φανέρωσιν, ἐκ Πατρὸς τὴν ὑπαρ-
ξιν ἔχοντος»^α, καὶ πάλιν οὐ διότι «προβο-
λεὺς τοῦ ἁγίου Πνεύματος διὰ τοῦ Υἱοῦ

α. Γρηγορίου Κυπρίου, «Ἐκθεσις τοῦ Τόμου τῆς πίστεως κατὰ τοῦ Βέκκου»,

1. ἀγιωτάτης: ἁγίας Vatic. Chis. gr. 54

ἐστὶν ὁ Πατήρ, ἤδη καὶ δι' αὐτοῦ αἰτιός ἐστι τοῦ Πνεύματος· τὴν γὰρ ἔκφανσιν ἐνταῦθα καὶ ἐκλαμψιν, οὐ τὴν εἰς τὸ εἶναι πρόοδον ἢ δι' Υἱοῦ ῥῆσις παρίστησι»^β.

- 5 Πρὸς τοῦτο καὶ ὁ Βέκκος οὕτω φησί· «ἐγὼ προβολέα διὰ Λόγον τοῦ ἐκφαντορικοῦ Πνεύματος ἐν ταῖς γραφαῖς τὸν Πατέρα εὐρίσκω καὶ οὐδὲν τοῦτο διαφέρειν τοῦ τὸν Πατέρα αἷτιον λέγειν τοῦ Πνεύματος
10 διὰ τοῦ Υἱοῦ συντίθεμαι»^γ. Καὶ αὖτις ὁ αὐτός· «καὶ πῶς ἄλλην τινὰ φανέρωσιν παρὰ τὴν τοῦ Πνεύματος ὑπαρξιν ἢ ὅτι προβολεὺς ἐστὶ τοῦ ἐκφαντορικοῦ Πνεύματος ὁ Πατήρ διὰ τοῦ Υἱοῦ λέγουσα,
15 παραστήσειε τοῦ θείου Δαμασκηνοῦ ῥῆσις»^δ.

- Καὶ ὅτι μὲν νόθον τὸ τοιοῦτον κεφάλαιον, τὸ ἐπιγεγραμμένον περὶ θεῶν ὀνομάτων ἀκριβέστερον, ἐν ᾧ κεφαλαίῳ ἐστὶ
20 «καὶ τὸ διὰ Λόγον προβολεὺς ἐκφαντορικοῦ Πνεύματος ὁ Πατήρ»^ε, καὶ οὐ // τοῦ θείου πατρὸς Δαμασκηνοῦ Ἰωάννου, διότι καὶ πλεῖστα βλάσφημα ἐν τούτῳ τῷ κεφαλαίῳ τυγχάνει, ἐξεταστέον εἰς δύναμιν καὶ
25 δὴ πρὸς αὐτοὺς αὐτοῖς πρότερον οὕτως ἀπαντησώμεθα.

- Ἐν ποίαις τοίνυν γραφαῖς, ὧ ἄνθρωποι, τὴν τοιαύτην ῥῆσιν καὶ ἀλλόκοτον βλασφημίαν κατὰ τῆς ὑπερυμνήτου καὶ θείας
30 Τριάδος ἐξεύρατε; Ἐν ποίαις συνοδικαῖς παραδόσεσι; Τίς δὲ καὶ τῶν ἐπ' εὐσεβείᾳ γνωρίμων θεῶν πατέρων ἐδίδαξε διὰ τοῦ

γ, ἐν PG 142, 240A.

β. Τοῦ ιδίου, "Ενθ' ἄνωτ., 242BC.

γ. Ἰωάννου Βέκκου, «Κατὰ τοῦ Τόμου» Α', ζ', ἐν PG 141, 876A.

δ. Τοῦ ιδίου, "Ενθ' ἄνωτ., 876C.

ε. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, «Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς Ὁρθοδόξου πίστεως» Α', 12b, ἐν B. Kotter II, 43-44/PG 94, 848D-849A.

Υίου εἶναι τὸν Πατέρα αἷτιον τοῦ παναγίου Πνεύματος; Ὁ ἄρεοπαγίτης θεῖος Διονύσιος; ὁ ἐν θαυματουργίᾳ μέγιστος θεῖος Γρηγόριος; ὁ θεῖος πατὴρ Ἀθανάσιος, ὁ μέγας τῆς ἀληθείας κήρυξ θεῖος Βασίλειος καὶ Γρηγόριος ὁ τούτου αὐτάδελφος; ὁ ἐν θεολογίαις μέγιστος θεῖος Γρηγόριος; ἀλλ' ἢ πάγχρυσος τοῦ Χριστοῦ σάλπιγξ θεῖος Χρυσόστομος; ἀλλ' ἢ θεία ξυνωρίς τῶν θείων Κυρίλλων Ἱεροσολύμων τε καὶ Ἀλεξανδρείας; ἀλλ' ὁ λοιπὸς τῶν θεηγόρων θείων πατέρων κατάλογος; Ἀλλὰ τούτων μὲν πάντων τῶν θείων πατέρων οὐδεὶς τὸ τοιοῦτον ἀλλόκοτον δόγμα ἐν τῇ τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίᾳ διδάσκει. Ὑμεῖς δὲ αὐτὰς ἐν ποίαις γραφαῖς τὸ τοιοῦτον δόγμα ἐξεύρατε;

Ἄλλ' οὐδ' ὁ θεῖος Δαμασκηνὸς Ἰωάννης ὅλως εἰπεῖν τοῦτο τετόλμηκεν, ὅτι αὐτὸς ἐν τῇ τοιαύτῃ αὐτοῦ ἐπιστολῇ οὕτω διαμαρτύρεται καὶ βοᾷ· «*λαλήσω λόγια οὐ τῆς διανοίας καρπὸν τῆς ἐμῆς*» καὶ πάλιν, «*ἐρῶ δὲ ἐμὸν μὲν, ὡς ἔφην, τὰ δὲ τοῖς ἐγκρίτοις τῶν διδασκάλων πεποιημένα εἰς ἐν συλλεξάμενος, ὅση δύναμις, συντετμημένον τὸν λόγον ποιήσομαι*»^{στ}. Ἐν ποίαις δὲ γραφαῖς, τῶν πρὸ αὐτοῦ θείων πατέρων καὶ διδασκάλων, ὁ θεῖος οὗτος Δαμασκηνὸς εὗρεν αἷτιον εἶναι διὰ τοῦ Υἱοῦ τὸν Πατέρα τοῦ Παναγίου Πνεύματος καὶ παραδέδωκε τοῦτο τῇ Ἐκκλησίᾳ ὁμολογεῖν καὶ δοξάζειν;

Εἰ μὲν οὖν οἱ θεῖοι οὗτοι πατέρες καὶ τῆς εὐσεβείας διδασκαλοὶ ὁμολογοῦσὶ τε

στ. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, «*Διαλεκτικά. Κεφάλαια Φιλοσοφικά*», Προοίμιον 60, ἐν B. Kotter I, σελ. 52, 40-41-53, 60-62/PG 94, 525A.

καὶ διδάσκουσι διὰ τοῦ Υἱοῦ εἶναι αἷτιον
τοῦ παναγίου Πνεύματος τὸν Πατέρα,
ἴσως ἂν καὶ ὁ θεῖος οὗτος Δαμασκηνὸς
5 Ἰωάννης, τούτοις κατ' ἔχνος ἐπόμενος καὶ
τὰς τῶν θείων πατέρων ἀκριβεῖς τῆς πίστε-
ως παραδόσεις κρατύνων κατὰ τὴν αὐτοῦ
ὑπόσχεσιν καὶ ἀσφάλειαν, ἐδίδασκε «διὰ
τοῦ Λόγου εἶναι προβολέα τοῦ παναγίου
Πνεύματος τὸν Πατέρα»^ζ. Εἰ δ' οὐδαμῶς
10 ὅλως τις τῶν θείων πατέρων τετόλμηκε
τοῦτο εἰπεῖν, ποῦ ὁ θεῖος οὗτος Δαμα-
σκηνὸς τετόλμηκε τὸ βλάσφημον τοῦτο
δόγμα, μᾶλλον δὲ ἑτέραν πίστιν, ἣν οὐδαμῶς
ὅλως παραδεδώκασιν οἱ θεῖοι πατέ-
15 ρες, ἐπ' Ἐκκλησίαν διδάξας; Εἰ δὲ καὶ ἐδό-
ξαζέ τε καὶ ὠμολόγει διὰ τοῦ Υἱοῦ εἶναι τὸν
Πατέρα αἷτιον τοῦ παναγίου Πνεύματος,
ποῦ καὶ ἐν τοῖς ἄλλοις αὐτοῦ λόγοις, ἐν οἷς
καὶ πλατύτερον // ἐκδιδάσκει περὶ τῆς ἐκ-
20 πορεύσεως τοῦ παναγίου Πνεύματος,
καὶ μάλιστα ἐν τῷ *Περὶ τῆς ἁγίας Τριάδος*
κεφαλαίῳ; οὐδαμῶς ὅλως ἐδίδασκε «διὰ τοῦ
Υἱοῦ εἶναι προβολέα τοῦ παναγίου Πνεύ-
ματος τὸν Πατέρα;^η, ἀλλ' ἅπαξ
25 που περιδημένως, ὥς αὐτοὶ φάσκουσιν,
ἐνέφηγε τοῦτο, ὥς οἷον ὑποδηλιῶν
ἐμφανῶς διδάξαι τὴν ἑαυτοῦ πίστιν. Εἰ
μὲν οὖν ἔγραψέ που καὶ ἐδογματίσειε τῶν
ἀπειρῶν αὐτοῦ γραφῶν ἢ ἐν τοῖς τεσσα-
30 ρεσκαίδεκα θεολογικοῖς αὐτοῦ κεφαλαί-
οις τῆς τοιαύτης βίβλου «διὰ τοῦ Υἱοῦ
εἶναι τὸν Πατέρα αἷτιον τοῦ παναγίου
Πνεύματος καὶ ὅλως διὰ τοῦ Υἱοῦ ἐκπο-
ρεύεσθαι καὶ τὴν ὑπαρξιν ἔχειν τὸ Πνεῦμα

ζ. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, «Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς Ὁρθοδόξου πίστεως» Α', 12b, ἐν B. Kotter II, σελ. 36, 43-44/PG 94, 848D-849A.

η. Τοῦ ἰδίου, Αὐτόθι.

25. περιδημένως: cod. πεφειδημένως

τὸ ἅγιον» στέργομεν ἴσως καὶ τὸ τοιοῦτον εἶναι κεφάλαιον τοῦ θείου τοῦδε Δαμασκηνοῦ Ἰωάννου· εἰ δ' οὐδαμῶς ὅλως ἐμφέρονται τὰ τοιαῦτα ἀλλότρια δόγματα, 5 ἐν ταῖς ἀπείροις αὐτοῦ γραφαῖς, μάτην ἄρα διαβάλλουσι τὸν θεῖον τόνδε διδάσκαλον οἱ ἐπιγραφόμενοι τὸ τοιοῦτον κεφάλαιον τῷ μεγάλῳ τούτῳ πατρὶ. Ἔθος γὰρ πάντοτε τοῖς θείοις πᾶσι πατράσι τὰ 10 ἀρεστὰ καὶ μάλιστα τὴν ἑαυτῶν δόξαν ἐν διαφόροις αὐτῶν λόγοις ἀναμνησθεῖν καὶ μὴ ἀποσιωπᾶν ἐν τοῖς λοιποῖς αὐτῶν λόγοις, τὰ ἅπαξ που τούτοις ἀρίστως λεχθέντα, ὥς τε οὐκ ἔστι λόγος τὸ ἕτερό- 15 δοξον κεφάλαιον τοῦ θείου τοῦδε Δαμασκηνοῦ Ἰωάννου.

Δεύτερον δὲ ὅτι ἐν πάσαις ταῖς τοῦ θείου Δαμασκηνοῦ βίβλοις ἐμφέρεται τὸ τοιοῦτον κεφάλαιον^θ, ἀλλ' ἐν ὀλίγαις πάνυ 20 καὶ ἀρτίως γεγραμμέναις, ἐν αἷς καὶ ἕτερά τε καὶ πλαστὰ νενοθευμένα τυγχάνει. Τίς γὰρ τῶν τοῦ λόγου τροφίμων ὅλως οὐκ οἶδεν ὅτι τὰ ἐκ τῶν ἕξω σοφῶν τῷ θείῳ τούτῳ πατρὶ συλλεγέμενα κεφάλαια, πεντή- 25 κοντα ὄντα τὸν ἀριθμόν, ὁ τοὺς πέντε λόγους ὑπὲρ τοῦ λατινισμοῦ γράψας

θ. Ἡ νεώτερη κριτικὴ ἔρευνα δέχεται δύο παραδόσεις τοῦ κεμένου, τίς ὁποῖες χαρακτηρίζει ἀντίστοιχα ὡς «*expositio ordinata*» καὶ ὡς «*expositio inversis*». Στὴ δευτέρῃ αὐτὴ παράδοση περιλαμβάνονται τὰ χειρόγραφα, τὰ ὁποῖα περιέχουν τὰ b - κεφάλαια. Πρβλ. B. Kotter, *Die Überlieferung der Pege Cnoses des hl Johannes von Damaskos*, Ettal 1959, σελ. 148-149, 153, 175. Τοῦ ἰδίου, *Die Schriften des Johannes von Damaskos*, Berlin 1973, σελ. XLVII, XLVIII.

ι. Τὰ ἀρχαιότερα χειρόγραφα, τὰ ὁποῖα περιέχουν τὸ «*περὶ θείων ὀνομάτων*» κεφάλαιο εἶναι τοῦ Ἱστορικοῦ Μουσείου τῆς Συνοδικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Μόσχας Grec. 202 (10ου-11ου αἰῶνα), τῆς Oxford Bodl. Libr. Gromwell gr. 13(298) καὶ τοῦ London Brit. Mus. Addit 27862 τοῦ 11ου αἰῶνα. (B. Kotter, *Die Schriften des Johannes von Damaskos*, Berlin 1973, σελ. LIV-LVII).

- Νικήτας νενόθευκε καὶ ἕτερά τινα τὸν ἀριθμὸν ὀκτωκαίδεκα τούτοις προσέθη-
 κεν; Ἐν ταῖς τοιαύταις οὖν βίβλοις καὶ τὸ
 5 τῆς βλασφημίας τοῦτο κεφάλαιον ὁ Νική-
 τας οὗτος συνέταξε καὶ *Περὶ θείων ὀνομά-
 των ἀκριβέστερον* τοῦτο ἐπέγραψεν, ὥς οὐκ
 ἀκριβοῦς εὐσεβείας ἐχόμενα τὰ τοῦ θεολο-
 γικωτάτου Δαμασκηνοῦ κεφάλαια ὁ
 10 βέβηλος ᾤετο καὶ μάλιστα τὸ *Περὶ τῆς
 ἁγίας Τριάδος κεφάλαιον*^α.

α. Ὁ Εὐμπίππει καὶ βίβλος ἄλλη τοῦ Μαρωνείας Νικήτα, ὃν ἡ μὲν μεγάλη ἐκκλησία ἐν τιμίῳ καὶ εἶχε χαρτοφύλακα, ὕστερον δὲ ἡ μεγαλόπολις Θεσσαλονίκη ἀρχιερέα ἐπλούτησεν, ἐν ὅλοις πέντε λόγοις τὰ τῶν θείων γραφῶν ὑπὲρ τῆς εἰρήνης τῶν Ἐκκλησιῶν ἀντελίσσουσα...» (Γεωργίου Παχυμέρη, «Μιχαὴλ Παλαιολόγος», VI, ἐν PG 143, 937-938/Relations Historiques, Édition, Introduction et notes A. Failler, Traduction V. Laurent, Paris 1984, vol II, σελ. 603, 17-20). Ὁ Ἰωάννης Βέκκος, περισσότερο λεπτομερῆς, ἀναφέρει ὅτι «διάλεξιν τινα συντίθεται Γραικοῦ δῆθεν καὶ Ἰταλοῦ, καὶ τὸ κράτος τῷ Ἰταλῷ ἀπονέμει, εὐφυῶς πῶς τὸν αὐτὴν μετιόντα ἐνάγων πρὸς τί ἱλαρῶς ἐπὶ τῇ ἐνώσει διατεθῆναι». (Ἰωάννου Βέκκου, «Ἐφ' ἧ περ ἀδικία ὑπέστη» ε', ἐν PG 141, 977B. Πρβλ. Βησσαρίωνος Νικαίας, «Περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος πρὸς Ἀλέξιον Φιλανθρωπινόν», ἐν PG 161, 329). Νομίζω ὅμως ὅτι ἡ ἀποψη αὐτὴ τοῦ Γεωργίου Μοσχάμπαι χρηθεῖ περαιτέρω ἔρευνας γιὰ τὸ Νικήτα Μαρωνείας, συγγραφέας τῶν πέντε διαλόγων, διετέλεσε χαρτοφύλακας καὶ ἐπίσκοπος Θεσσαλονίκης κατὰ τὸν 11ο ἢ 12ο αἰῶνα, ἐνῶ στὸ χειρόγραφο τοῦ Ἱστορικοῦ Μουσείου τῆς Συνοδικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Μόσχας grec 202 (φφ 71r-261r) (τέλος 10ου, ἀρχὴς 11ου αἰῶνα) τὰ κεφάλαια «11, 12 und 12b sind zu einem Kapitel vereinigt», ὅπως χαρακτηριστικὰ σημειώνει ὁ B. Kotter (Die Schriften des Johannes von Damaskos, Berlin 1973, σελ. LIV). Σχετικὰ μὲ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Νικήτα Μαρωνείας, βλ. N. Festa, Niceta di Maronea e i suoi dialoghi sulla processione dello Spirito Santo, ἐν Bessarione σειρὰ III 16(1912), σελ. 80-107, 126-132, 266-273. 17(1913). σελ. 301-315. 18(1914), σελ. 61-75, 249-259. (PG 139, 169-222 ἀποσπάσματα). Βιβλιογραφία: Ἀνδ. Δημητράκοπούλου, Ὁρθόδοξος Ἑλλάς, Λευψία 1872, σελ. 36. M. Jugie, Nicetas de Maronée, ἐν D.T.C. XI,1 (1931), στ. 473-477. C. Giorgetti, Niceta di Maronea e i suoi dialoghi sulla processione dello Spirito Santo anche dal Figlio (extrait de Palestra del clero-avr-mai.), Roma 1969. D. Stierno, Nicetas de Maronée, ἐν Catholicisme 9(1982), σελ. 1208-1210.

144r

- Τρίτον ὅτι οὐδὲ ἐν τῶν τεσσαρεσκαίδε-
κα θεολογικῶν τοῦ θείου Δαμασκηνοῦ
κεφαλαίων ἐκλείπει ἕκ τινος τῶν αὐτοῦ
βιβλίων, ἀλλ' ἐν πάσαις ταῖς βίβλοις ἀνελ-
5 λιπῶς ἐμφέρεται πάντα^β. Τό δέ γε τοι-
οῦτον κεφάλαιον οὐκ ἐν πάσαις, ἀλλ' ἐν
τισι μὲν καὶ ὀλίγαις φέρεται βίβλοις, ἐν δέ
ταῖς // πλείστοις ὅλως ἀναγεγραμμένον
τυγχάνει ἀλλὰ καὶ τῇ τῶν ἀράβων καὶ τῶν
10 μελχιτῶν καὶ τῶν ἰβήρων καὶ τῶν βουλγά-
ρων καὶ τῶν ρώσων καὶ τῶν σέρβων· εἰ δέ
ἐν ταῖς τοιαύταις βίβλοις τῶν τοσούτων
ἐθνῶν καὶ ὀρθοδόξων χριστιανῶν τὸ
τοιοῦτον κεφάλαιον ἀναγεγραμμένον ὅλως
15 οὐκ ἔστιν^γ, ὥσπερ οὖν οὐδέ ἐστι, ποῦ ἐν
ταῖς ὑμετέραις τοιαύταις βίβλοις; Καὶ

β. Πρβλ. B. Kotter, *Die Schriften des Johannes von Damaskos*, Berlin 1973, σελ. XXII.

γ. Εἶναι γνωστὸ ὅτι οἱ πρῶτες μεταφράσεις τοῦ ἔργου «*Ἐκδόσεις ἀκριβῆς τῆς Ὀρθοδόξου πίστεως*» ἀνάγονται: στὸ 10ο αἰῶνα οἱ Ἀραβικὲς καὶ Παλαιοσλαβικὲς· στὸν 11ο αἰῶνα ἡ Γεωργιανὴ καὶ στὸν 13ο αἰῶνα ἡ Ἀρμενικὴ (B. Kotter, *Die Schriften*, σελ. XLIII). Στὴ Δύση ἐμφανίζονται στὸ τέλος τοῦ 12ου αἰῶνα (περίπου 1145), ἀρχικὰ μὲ ἀποσπασματικὰς μεταφράσεις τοῦ ἔργου, στὴ συνέχεια δὲ (περίπου 1146-1153) ἔχουμε τὴν πρώτη λατινικὴ μετάφραση ὁλοκλήρου τοῦ ἔργου, ἀπὸ τὸν δι-
καστὴ τῆς Πίζας Βουργούνδιο (Πρβλ. E. Buytaert, *The earliest latin translation of Damaskenes De Orthodoxae fide* III, 1-8, ἐν *Franciscan Studies* 11(1951), 49-67. J. de Chellinck sj, *L' entrée de Jean de Damas dans le monde litteraire occidental* ἐν *B.Z.* 21(1912), 448-457). Ἄξιο παρατήρησης τέλος εἶναι ἡ ὑπαρξὴ Συριακῆς μετάφρασης, ἥδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ ἱεροῦ Δαμασκηνοῦ ὅπως μᾶς ἐπιβεβαιώνουν οἱ παραπομπὲς τοῦ μονοφυσίτη πατριάρχῃ Ἡλία (706-708), χωρὶς νὰ μποροῦμε μὲ βεβαιότητα νὰ ὁμ-
λοῦμε γιὰ τὴν ἀποσπασματικὴ ἢ τὴν ὁλοκληρωμένη μετάφραση τοῦ ἔργου (Πρβλ. B. Kotter, *Die Schriften*, σελ. XLIII). Πλὴ τὶς ἐκδόσεις ὅλων αὐτῶν τῶν μεταφράσεων βλ. H. - G. Beck, *Kirchen und Theologische Literatur*, σελ. 480-481.

9. ἀράβων: cod. ἀρράβων

ταῦτα ἐν ὀλίγαις πάνυ καὶ ἀρτίως γεγραμμέναις συνέταξε τοῦτο ὁ θεῖος οὗτος Δαμασκηνὸς Ἰωάννης.

- Πέμπτον δὲ ὅτι, εἰ μὲν οὖν ἐν τοῖς τεσσαρεσκαίδεκα θεολογικοῖς αὐτοῦ κεφαλαίοις, καὶ μάλιστα ἐν τῷ Περι τῆς ἁγίας Τριάδος μεγίστῳ κεφαλαίῳ, ἐν ᾧ καὶ πλεῖστα περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ παναγίου Πνεύματος διδάσκει καὶ «προβολέα τοῦ παναγίου Πνεύματος»^{ιδ} τὸν Πατέρα εἶναι κηρύττει, ἔφη διὰ τοῦ Υἱοῦ, ἵσως ἔχουσί τι λέγειν καὶ διαβάλλειν ψευδῶς· εἰ δ' οὐδαμῶς ὅλως ἐμφέρεται τὸ διὰ τοῦ Υἱοῦ ἐν τῇ ἐκπορεύσει τοῦ παναγίου Πνεύματος, μάτην ἄρα οἴονται ἀπαντᾶν ἐν τούτῳ τοὺς τῆς εὐσεβείας τροφίμους. Εἰ δὲ τὸ διὰ τοῦ Υἱοῦ εἶναι τὸν Πατέρα αἴτιον τοῦ παναγίου Πνεύματος παριστάνει τὸν Υἱὸν συναίτιον τῷ Πατρὶ τῆς τοῦ παναγίου Πνεύματος ὑπάρξεως, γράφει δὲ ὁ θεῖος οὗτος Δαμασκηνὸς Ἰωάννης ἐν τῷ Περι τῆς ἁγίας Τριάδος κεφαλαίῳ, «τὸν δὲ Υἱὸν οὐ λέγομεν αἴτιον οὐδὲ Πατέρα»· καὶ πάλιν «ἐκ τοῦ Υἱοῦ δὲ τὸ Πνεῦμα [τὸ ἅγιον] οὐ λέγομεν»^{ιε}, ἐναντία πάντως ἑαυτῷ διδάσκει, κατ' αὐτούς, ὁ τῶν ἐκκλησιαστικῶν δογμάτων στοιχειώτης θεῖος οὗτος Δαμασκηνὸς Ἰωάννης, ἀλλὰ μὴν τὸ ἐν αὐτὰ ἑαυτῷ διδάσκειν ἀλλότριον τῷ μεγάλῳ τούτῳ πατρί, οὐκ ἄρα τὸ κεφάλαιον τοῦτο τοῦ αὐτοῦ τυγχάνει θείου Δαμασκηνοῦ Ἰωάννου, ἀλλ' ἐκ τῆς ἐπισποράς τοῦ δια-

ιδ. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, «Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς Ὁρθοδόξου πίστεως» Α', 8, ἐν B. Kotter II, σελ. 19, 33/PG 94, 809B.

ιε. Τοῦ ἰδίου, "Ἐνθ' ἀνωτ. Α', 8, ἐν B. Kotter II, σελ. 30, 287, 289-290/PG 94, 832A,B.

- βόλου καὶ νόθον ὥς ἀποδέδεικται^{ιε1}. Εἰ δὲ καὶ ἡ γραμματικὴ κριτικὴ ἐστὶ πάντων τῶν συγγραμμάτων καὶ τὸ ταύτης κάλλιστον μέρος κρίσις ποιημάτων καὶ συγγραμμάτων, τῶν τε νόθων καὶ τῶν γνησίων τυγχάνει, ὥς δὲ καὶ ἡ ῥητορικὴ, ὥς Ἑρμογένης διδάσκει λέγων, «εἴπερ ἄλλο τι τῷ ῥήτορι τὰς ἰδέας οἶμαι τοῦ λόγου τῶν ἀναγκαιοτάτων εἶναι γινώσκειν ὅπῃ ποτὲ ἔχουσι καὶ ὅπως γίνονται καὶ γὰρ τὰ τῶν ἄλλων εἰδέναι κρίνειν καθ' ὅ,τι τε καλῶς ἂν ἔχοι καὶ ἀκριβῶς καὶ καθ' ὅ,τι μὴ, εἴτ' οὖν τῶν ἀρχαίων εἴη τινὰς εἴτε καὶ τῶν νεωτέρων, οὐκ ἄνευ τῆς περὶ ταῦτα ἐπιστήμης γένοιτ' ἂν»^{ιστ}, θαυμάζω πῶς οἱ νῦν τῆς γραμματικῆς τε καὶ τῆς ῥητορικῆς ἐπιστήμονες ὅλως οὐ δύνανται διακρίναι τὸ κατὰ πολὺ διαλλάττον τοῦ κεφαλαίου τοῦδε καὶ τῶν γνησίων τοῦ θεοῦ πατρὸς Δα//μασκηνοῦ κεφαλαίων ἀπὸ τε τῶν ἰδεῶν καὶ παντὸς τοῦ λογογραφικοῦ χαρακτηῆρος καὶ τῆς τῶν λόγων σαφηνείας καὶ καθαρότητος, χαρακτηρίζοντα τῆς λογογραφίας τὴν ἀρχαιότητα τῆς τε διαφορᾶς τῶν δογμάτων καὶ διασκευασμένης δόξης καὶ ἀσαφοῦς τε καὶ ἀβεβαίου. Ἡ τις γὰρ τῶν ἐχόντων ὅλως γνῶσιν οὐκ οἶδεν ὅτι ὁ τῶν ἐκκλησιαστικῶν στοιχειωτῆς θεῖος Δαμασκηνὸς Ἰωάννης ἐν ταῖς θεολογικαῖς αὐτοῦ παραδόσεσι οὐδαμῶς ὅλως γράφει τὰ διασκευασμένα ταῦτα καὶ ἀσαφῆ τε καὶ

ιε1. Πρβλ. Γεωργίου Μοσχάμπαρ, «Κεφάλαια ἀντιρρητικά κατὰ τῶν τοῦ Βέκκον», ἐν Κώδικα Marc. Grec. 153, φ 181. (V. Laurent, Le Symbole «Quicumque» et l'Église byzantine, ἐν E.O. 35(1936), σελ. 402).

ιστ. Ἑρμογένους, «Περὶ ἰδεῶν λόγου» Α, 1, 1-8, ἐν Hugo Rabe, Rhetores Graeci volumen VI, Hermogenis Opera (Teubner), Lipsiae 1913, σελ. 213.

- ἀβέβαια δόγματα, μᾶλλον δὲ καὶ κατὰ
πολὺ βλάσφημα, ἃ τὸ τοιοῦτον νόθον πε-
ριέχει κεφάλαιον; λέγει γὰρ οὕτωςι κατὰ
ῥῆμα· «αὐτὸς μὲν οὖν ἐστὶ νοῦς, Λόγου
5 ἄβυσσος, Λόγου γεννήτωρ καὶ διὰ Λόγου
προβολεὺς ἐκφαντορικοῦ Πνεύματος καὶ
ἵνα μὴ πολλὰ λέγω, οὐκ ἔστι τῷ Πατρὶ
λόγος, σοφία, δύναμις, θέλησις εἰ μὴ ὁ
Υἱός, ὃς ἐστὶν ἡ μόνη δύναμις τοῦ Πατρὸς
10 ἢ προκαταρκτικὴ τῆς τῶν πάντων ποιήσε-
ως. Οὗτος, ὡς τελεία ὑπόστασις γεννωμέ-
νη, ὡς οἶδεν αὐτός, Υἱός ἐστὶ τε καὶ λέγε-
ται· τὸ δὲ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ἐκφαντορικὴ
τοῦ κρυφίου τῆς θεότητος δύναμις τοῦ
15 Πατρὸς, ἐκ Πατρὸς μὲν διὰ τοῦ Υἱοῦ ἐκπο-
ρευομένη, ὡς οἶδεν οὐ γεννητῶς»¹¹. Εἰ γὰρ
ταῦτά τις ἀκριβῶς ἐξετάσειε, γνώσεται οὐ
μόνον τούτων τὸ ἀμαθές τε καὶ βλάσφημον,
ἀλλὰ καὶ τὸ κατὰ πολὺ τῶν θείων δογμά-
20 των ἀπᾶδον. Ἀνάγνωθι οὖν ἐπιστημονικώ-
τερον τὰ θεολογικὰ τοῦ θείου πατρὸς Δα-
μασκηνοῦ ταῦτα κεφάλαια, ὡς δὲ καὶ τὸ
κεφάλαιον, καὶ γνώσῃ τὸ παρηλλαγμένον
καὶ διαλλάττον ἑκατέρας γραφῆς τε σαφῶς
25 τε καὶ ἀριδύλως· εἰ δὲ καὶ μετὰ τὴν ἀνά-
γνωσιν οὐ διακρίνεις ταῦτα, εἰς ἀνεπιστη-
μοσύνης καὶ ἀμαθείας ἔγκλημα σεαυτὸν
ἐκὼν ἐπιρρίπτεις.
- 30 Ὁ μὲν οὖν θεολογικώτατος θεῖος Δαμα-
σκηνὸς Ἰωάννης τὰς κοινὰς τῆς ὀρθοδόξου
πίστεως ὁμολογίας τῇ Καθολικῇ τοῦ Χρι-
στοῦ Ἐκκλησίᾳ καὶ πᾶσι τοῖς μετ' αὐτὸν

¹¹. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, «Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς Ὀρθοδόξου πίστεως» Α', 12b, ἐν Β. Kotter II, σελ. 36, 43-49/PG 94, 848D-849A.

11 - 12. γεννωμένη cor.: γεννομένη cod.

23. entre τό et κεφάλαιον lacune

5 εὐσεβέσι παραδιδούς, ἔχων τὸ βέβαιον τού-
 των ἔκ τε τῶν ἱερῶν καὶ θείων λογίων, ἔκ τε
 τῶν κατὰ βούλημα θεῖον συναθροισθεισῶν
 10 ἀγίων συνόδων, ἔκ τε καὶ τῶν καταλογάδην
 ἀπάντων θείων πατέρων^{ιη}, οὐδὲν ξένον, οὐδὲν
 ἀβέβαιόν τε καὶ διεσκευασμένον ὅλως δι-
 δάσκει τῶν θεοπαραδότην λογίων μετὰ πί-
 στεως, πάντα δὲ σαφῶς τε καὶ μετὰ ἀσφα-
 λείας ἐκτίθησι, καθὼς περ καὶ ἔκ τῶν θείων
 15 λογίων ταῦτα παρείληφεν. Οὗτος δὲ ὥς περ
 νομοθετῶν λέγει· «αὐτὸς μὲν οὖν ἐστὶ νοῦς,
 Λόγου ἄβυσσος, Λόγου γεννήτωρ καὶ διὰ
 Λόγου προβολεὺς ἐκφαντορικοῦ»^{ιθ}. ἔχει δὲ
 20 ταῦτα ἀπὸ τε Οὐαλεντίνου καὶ Μαρκίωνος
 τοῦ Ποντίου· ἐκεῖνοι γὰρ ἔφασκον· «ὁ βυθὸς
 // συγγενόμενος τῇ ἑαυτοῦ σιγῇ, ἐγέννησε
 τὸν νοῦν καὶ τὴν ἀλήθειαν· ὁ νοῦς συγγενό-
 25 μενος τῇ ἀληθείᾳ ἐγέννησε τὸν λόγον καὶ
 τὴν ζωὴν, ὁ δὲ λόγος συγγενόμενος τῇ ζωῇ
 ἐγέννησε τὸν ἄνθρωπον καὶ τὴν ἐκκλησίαν,
 ὁ δὲ ἄνθρωπος συγγενόμενος τῇ ἐκκλησίᾳ,
 προεβάλλετο τὸ ἐκφαντορικὸν πνεῦμα καὶ
 τὴν ἐκφανθεῖσαν πνευματικὴν πολιτείαν»^κ.
 τὸ δὲ «οὐκ ἔστι τῷ Πατρὶ λόγος, σοφία, δύνα-
 30 μεις, θέλησις εἰ μὴ ὁ Υἱός, ὃς ἐστὶν ἡ μόνη
 δύναμις τοῦ Πατρὸς, ἡ προκαταρκτικὴ τῆς

ιη. «Ὡς ἄνωθεν ἔκ τε τῶν θείων Γραφῶν, ἔκ τε τῆς Παραδόσεως τῶν ἀγίων Πατέ-
 ρων παρειληφότες ἐσχήκαμεν» («Ἐκθεσις Διαλλαγῶν Γ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου», ἐν
 'Ι. Καρμίρη, Δογματικά καὶ Συμβολικά Μνημεῖα τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, τόμ.
 Α', Ἐν Ἀθήναις 1952, σελ. 149, ὑποσ. 2). «Τούτων τοίνυν οὕτως ὁμολογηθέντων, ἃ καὶ
 παρελάβομεν ἐκ τῆς θείας Γραφῆς καὶ τῶν ἀγίων Πατέρων διδασκαλίας» («Ἀπόφασις
 Ε' Οἰκουμενικῆς Συνόδου» ἰδ', ἐν 'Ι. Καρμίρη, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 178).

ιθ. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Ἐνθ' ἄνωτ., Α', 12b, ἐν B. Kotter II, σελ. 36, 43-
 44/PG 94, 848D.

κ. Πρβλ. Εἰρηναίου Λυῶνος, «Ἐλεγχος ψευδωνύμου γνώσεως» Α', XI, 1, ἐν
 B.E.P.E.Σ. 5, σελ. 117, 14-17, 33-40. Θεοδορήτου Κύρου «Αἰρετικῆς Κακομυθίας
 ἐπιτομή» Λόγος πρῶτος Ζ', ἐν PG 83, 353C.

- τῶν πάντων ποιήσεως»^{κα} παρείληφεν ἐκ τοῦ Εὐνομίου· ἐκεῖνος γὰρ ἔφασκε· «πᾶς ὁ τῶν καθ' ἡμᾶς δογμάτων λόγος συμπληροῦται ἐκ τε τῆς ἀνωτάτω καὶ κυριωτάτης οὐσίας καὶ ἐκ τῆς δι' ἐκείνην μὲν οὔσης, μετ' ἐκείνην δὲ πάντων τῶν ἄλλων πρωτευούσης καὶ τρίτης γε τῆς μηδεμιᾶ μὲν τούτων συντατομένης, ἀλλὰ τῇ μὲν διὰ τὴν αἰτίαν, τῇ δὲ διὰ τὴν ἐνέργειαν, καθ' ἣν γέγονεν ὑποτατομένης»^{κβ}. Ἡ δίδαξον ἡμᾶς, πῶς αὐτὸς ἐκλαμβάνεις τὸ λέγειν προκαταρκτικὸν εἶναι τὸν Υἱὸν τῆς τῶν πάντων ποιήσεως. Ἡμεῖς γὰρ δημιουργὸν ὁμολογοῦμεν εἶναι τὸν Υἱὸν τῆς τῶν πάντων ποιήσεως μετὰ Πατρὸς ὁμοῦ
- καὶ τοῦ παναγίου Πνεύματος, οὐ μὴν δὲ προκαταρκτικὸν τῆς τῶν πάντων ποιήσεως, ἡγουν ἀπάντων τῶν ποιημάτων· τοῦτο γὰρ τῆς τοῦ Εὐνομίου δυσσεβείας ἀριδῆλως τυγχάνει, ὡς ἔφημεν. Οἱ δὲ καὶ τὸ διὰ τοῦ Υἱοῦ εἶναι προβολέα τὸν Πατέρα τοῦ ἁγίου Πνεύματος ταυτὸν εἶναι λέγοντες τῷ διὰ τοῦ Υἱοῦ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεσθαι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, γνώτωσαν ὡς οὐκ ἔστι τοῦτο ἀληθές, ὅτι τὸ διὰ τοῦ Υἱοῦ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεσθαι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ταυτὸν ἔστι τῷ συμπροϊέναι τῷ Υἱῷ ἐκ τοῦ Πατρὸς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον. «Συμπρόεισι γὰρ τῷ Λόγῳ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, οὐ ξυγγενόμενον ἀλλὰ ξυνὸν καὶ συμπαρομαρτοῦν καὶ ἐκπορευόμενον»^{κγ}, ὡς ὁ τὰ θεῖα πολὺς Θεοδώρητος

κα. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Ἐνθ' ἀνωτ.

κβ. πρβλ. Γρηγορίου Νύσσης, «Κατ' Εὐνομίον» Α, 1 ἐν GNO I, 72/PG 45, 297Α.

κγ. «ξυμπρόεισι γὰρ τῷ Λόγῳ τὸ Πνεῦμα, οὐ ξυγγενόμενον, ἀλλὰ ξυνὸν καὶ παρομαρτοῦν καὶ ἐκπορευόμενον» (Θεοδωρήτου Κύρου, «Ἑλληνικῶν Θεραπευτικῆ Παθημάτων». Βιβλίον 2 «περὶ ἀρχῆς» 109-110, ἐν SCh 57, I, Paris 1958, σελ. 168, 10-11/PG 38, 860Α).

145v

- Κύρου διδάσκει· τὸ δὲ διὰ τοῦ Υἱοῦ εἶναι
 προβολέα τὸν Πατέρα τοῦ ἁγίου Πνεύματος
 ταῦτόν ἐστι τῷ συμπροβολέα εἶναι τὸν Υἱὸν
 τῷ Πατρὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ὅπερ ἄλλο-
 5 τριὸν ἐστὶ τῆς εὐσεβείας. Τὸ γὰρ διὰ τοῦ
 Υἱοῦ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεσθαι τὸ Πνεῦμα
 τὸ ἅγιον, τὸ συνημμένον ἀσυγχύτως καὶ ὁμό-
 τιμον τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ παναγίου Πνεύμα-
 τος, τῶν δύο αἰτιατῶν ἐναργῶς παριστάνει·
 10 τὸ δὲ διὰ τοῦ Υἱοῦ εἶναι προβολέα τὸν Πατέ-
 ρα τοῦ ἁγίου Πνεύματος, τὸ συνημμένον
 πάντως τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ προβολέως, ὡς δύο
 αἰτίων ἀριδῆλως εἶναι διδάσκει. Τὸ γὰρ διὰ
 τοῦ Υἱοῦ, εἰ μὲν προστεθεῖ τῷ αἰτιατῷ, ἡγουν
 15 τῷ Πνεύματι τῷ ἁγίῳ, δύο τὰ αἰτιατὰ σαφῶς
 παριστάνει, εἰ δὲ προστεθῇ τῷ αἰτίῳ, ἡγουν
 τῷ προβολεῖ, δύο πάντων τὰ αἷτια εἶναι δι-
 δάσκει, ὅπερ εἰπεῖν ἄτοπον. Συναιτιατὸς γὰρ
 20 ἐστὶν ὁ Υἱὸς τῷ Πνεύματι τῷ ἁγίῳ ὁμοδό-
 ξως ἐκ τοῦ Πατρὸς, οὐ μὴν δὲ συναίτιος τῷ
 Πατρί, ὅτι ὁ προ//βολεὺς αἰτιὸς ἐστὶ κατ'
 ἐκπόρευσιν τοῦ παναγίου Πνεύματος, ὡς
 περ καὶ ὁ γεννήτωρ αἰτιὸς τοῦ Υἱοῦ κατὰ
 γέννησιν. Εἰ δὲ καὶ τὸ διὰ τοῦ Υἱοῦ ἀντὶ τοῦ
 25 ἐκ τοῦ ἢ ἐξ Υἱοῦ ἐκλαμβάνεις, κατὰ τὴν σὴν
 περιλάλητον δόξαν καὶ διδασκαλίαν, τὴν
 φάσκουσιν, ἡ γὰρ διὰ φυσικῶς εἰλημμένη τὸ
 πρὸς τὴν ἐξ οὐκ ἀπαρνήσεται ἰσοδύνα-
 μον, πάντως διὰ τοῦ Υἱοῦ καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ
 30 ἔχει ὁ Πατὴρ τὸ εἶναι αἰτιὸς τοῦ παναγίου
 Πνεύματος. Καὶ ποῦ ὁ αὐτὸς θεῖος Δαμα-
 σκηνός, ἐν τῷ *Περὶ τῆς ἁγίας Τριάδος* λόγῳ,
 διαρρήδην διδάσκων, οὕτω βοᾷ· «πάντα
 ὅσα ἔχει ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ
 35 τοῦ Πατρὸς ἔχει καὶ αὐτὸ τὸ εἶναι καὶ εἰ μὴ
 Πνεῦμα [τὸ ἅγιον]. Καὶ εἰ μὴ ὁ Πατὴρ ἔχει

τι, οὐδὲ ὁ Υἱὸς ἔχει, οὐδὲ τὸ Πνεῦμα [τὸ] ἅγιον]. Καὶ διὰ τὸν Πατέρα, τουτέστι διὰ τὸ εἶναι τὸ Πατέρα, ἔστι καὶ ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα [τὸ ἅγιον]. Καὶ διὰ τὸν Πατέρα,
 5 ἔχει ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα [ἅγιον] πάντα, ἃ ἔχει, τουτέστι διὰ τὸ τὸν Πατέρα ἔχειν αὐτὰ»^{κδ}.

Ἐναντία γὰρ ταῦτα καὶ παντελῶς ἀσύμ-
 φωνα τῇ ἄνωθεν παρὰ σοῦ προτεινομένη
 10 διδασκαλία καὶ ἡ ὁ Υἱὸς πάντως ἔχει ἐκ
 τοῦ Πατρὸς πάντα ἃ ἔχει ἡ ὁ Πατὴρ πά-
 ντως ἐκ τοῦ Υἱοῦ καὶ αὐτὸ τὸ εἶναι αἷτιος
 τοῦ παναγίου Πνεύματος· ἀδύνατον γε
 15 ὁμοῦ ἐκάτερος αὐτῶν ἐξ ἐκατέρου ἔχειν ἃ
 ἔχει καὶ ὁμοῦ ἀλληλαιτίους εἶναι αὐτούς.
 Εἰ δὲ τοῦτο, πῶς οὐ καταγέλαστος πᾶσιν ἡ
 τοιαύτη διδασκαλία καὶ πίστις; Καὶ εἰ διὰ
 τοῦ γεγεννημένου Θεοῦ Λόγου προβολεὺς
 20 ὁ Πατὴρ, γεννήτωρ πάντως ὁ αὐτὸς καὶ
 διὰ τοῦ ἐκπορευομένου Θεοῦ τοῦ Πα-
 ρακλήτου, ἀλλὰ μὴν τὸν δεύτερον οὐδαμῶς
 ὅλως οὐδὲ τὸ πρότερον πάντως, ὅτι ὁμοδό-
 ξως καὶ γεννήτωρ καὶ προβολεὺς ἐστὶν ὁ
 25 Πατὴρ καὶ ὑπὲρ αἰτίαν καὶ λόγον ἐκάτε-
 ρον, πῶς διὰ θατέρου θάτερον; τοῦτο γὰρ
 ὅλως ἀδύνατον. Οὐκ οὖν διὰ τοῦ γεγεννη-
 μένου Θεοῦ Λόγου προβολεὺς ἐστὶ ὁ
 Πατὴρ, ὥς περ οὐδὲ γεννήτωρ διὰ τοῦ
 30 ἐκπορευομένου Θεοῦ τοῦ Παρακλήτου,
 διότι καὶ ὁμοδόξως καὶ ὑπὲρ αἰτίαν καὶ
 λόγον ἐκάτερον ἐν τῷ Πατρὶ καὶ ἐκ τοῦ Πα-
 τρός. Εἰ δὲ διὰ θατέρου θάτερον ὅλως
 εἶναι δῶμεν, οὐκ ἔστι πάντως ὁμοδόξως
 καὶ γεννήτωρ καὶ προβολεὺς ὁ Πατὴρ, οὐδ’

κδ. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, «Ἐκδοσις ἀκριβὴς τῆς Ὁρθοδόξου πίστεως» Α', 8, ἐν B. Kotter II, σελ. 26, 195-27, 200/PG 94, 824AB.

146r

5 ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ὁμοδόξως ἐκ τοῦ Πατρὸς ἀλλὰ μᾶλλον καὶ ἥττον τῇ δόξῃ θατέρου θάτερον οὐδ' ὑπεραιτίαν καὶ λόγον ἐκάτερον, ὅτι τὸ διὰ τινος εἶναι τί πάντως αἰτίαν ἐπείσάγει καὶ λόγον.

Καὶ ὅτι μὲν τὸ τοιοῦτον βλάσφημον κεφάλαιον, ἐκ τῆς ἐπισπορᾶς ἐστὶ τοῦ διαβόλου καὶ νόθον, ὡς ἀποδέδεικται, καὶ οὐ τοῦ θείου πατρὸς Δαμασκηνοῦ Ἰωάννου, ἱκανῶς ἐνταῦθα δεδήλωται· ὅτι δὲ καὶ τὸ
 10 «δι' Υἱοῦ γεννηθέντος ἀφράστως ἐκπορευόμενον»^{κε}, ὡς // ὁ θεῖος φησι Μάξιμος, τρόπος ἐστὶν ἀκίνητος τῆς τοῦ παναγίου Πνεύματος ὑπάρξεως, ὡς περ καὶ τὸ γεν-
 15 νᾶσθαι τρόπος ἐστὶ τῆς τοῦ Υἱοῦ ὑπάρξεως καὶ οὐδαμῶς ὅλως λαμβάνεται ἐπὶ τινος ἀπλῶς ἐλλάμψεως ἢ φανερώσεως, διότι οὐκ ἔστιν ὁμώνυμος ἢ τοῦ παναγίου Πνεύματος ἐκπόρευσις, ὡς περ οὐδὲ ἢ τοῦ
 20 Υἱοῦ γέννησις ἐνταῦθα, Θεοῦ βοηθοῦντος, δειχθήσεται. Καὶ γὰρ ὁ μὲν θεῖος Βασίλειος ἐν τῷ *Περὶ διαφορᾶς οὐσίας καὶ ὑποστάσεως λόγῳ*, αὐταῖς λέξεσιν, οὕτω κατὰ ρῆμά φησι· «ἐπειδὴ τοίνυν τὸ ἅγιον
 25 Πνεῦμα, ἀφ' οὗ πᾶσα ἐπὶ τὴν κτίσιν ἢ τῶν ἀγαθῶν χορηγία πηγάζει, τοῦ Υἱοῦ μὲν εἴρηται, ὃ ἀδιαστάτως συγκαταλαμβάνεται, τῆς δὲ τοῦ Πατρὸς αἰτίας ἐξημμένον ἔχει τὸ εἶναι, ὅθεν καὶ ἐκπορεύεται, τοῦτο
 30 γνωριστικὸν τῆς κατὰ τὴν ὑπόστασιν ιδιότητος σημεῖον ἔχει, τὸ μετὰ τοῦ Υἱοῦ καὶ σὺν αὐτῷ γνωρίζεσθαι καὶ τὸ ἐκ τοῦ Πα-

κε. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, «Πρὸς Θαλάσσιον» ΞΓ, ἐν PG 90, 672C./ C Ch 22, σελ. 155, 170.

24. τοίνυν: cod. om.

- τρὸς ὑφεστάναι». Καὶ πάλιν· «ὁ δὲ Υἱὸς τὸ
ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον Πνεῦμα
[ἅγιον] δι' ἑαυτοῦ καὶ μεθ' ἑαυτοῦ γνωρί-
ζων, μόνος μονογενῶς ἐκ τοῦ ἀγεννήτου
5 φωτὸς ἐκλάμψας, οὐδεμίαν κατὰ τὸ ἰδιά-
ζον τῶν γνωρισμάτων τὴν κοινωνίαν ἔχει
πρὸς τὸν Πατέρα ἢ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον,
ἀλλὰ τοῖς εἰρημένοις σημείοις μόνοις γνωρί-
ζεται»^{κστ}. Καὶ πάλιν ὁ αὐτὸς μέγας Βα-
10 σίλειος· «διὰ τοῦ Υἱοῦ καὶ μετὰ τοῦ Υἱοῦ
καὶ συνημμένως καὶ οὐχ ὑστερίζον»^{κζ}. Ὁ
δὲ γε Νύσσης θεῖος Γρηγόριος, ἐν πρώτῳ
τῶν Ἀντιρρήτικῶν αὐτοῦ λόγων, οὕτω καὶ
αὐτὸς κατὰ ῥῆμα φησι· «πῶς ἔσται δυνα-
15 τὸν ὅπερ ἐπὶ τῶν κάτω τοῦτο καὶ ἐπὶ τῆς
ἀκτίστου καὶ προαιωνίου νομίζειν οὐσίαν
εἶναι, ἐν ᾗ Πατὴρ μὲν ἀναρχος καὶ ἀγέννη-
τος καὶ αἰὶ Πατὴρ νοεῖται, ἐξ αὐτοῦ δὲ
κατὰ τὸ προσεχὲς ἀδιαστάτως ὁ μονογε-
20 νῆς Υἱὸς συνεπινοεῖται, δι' αὐτοῦ δὲ καὶ
μετ' αὐτοῦ, πρὶν τι κενόν τε καὶ ἀνυπόστα-
τον διὰ μέσου παρεμπεσεῖν νόημα, εὐθὺς
τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον συνημμένως καταλαμ-
βάνεται, οὐχ ὑστερίζον κατὰ τὴν ὑπαρξιν
25 μετὰ τὸν Υἱόν, ὥς τε ποτὲ τὸν μονογενῆ
δίχα τοῦ Πνεύματος νοηθῆναι, ἀλλ' ἐκ μὲν
τοῦ Θεοῦ τῶν ὅλων καὶ αὐτὸ τὴν αἰτίαν
ἔχον τοῦ εἶναι, ὅθεν καὶ τὸ μονογενὲς ἐστὶ

κστ. Μ. Βασιλείου (Γρηγορίου Νύσσης), Περὶ διαφορᾶς οὐσίας καὶ ὑποστάσεως 4, ἐν PG 32, 329CD. (Βλ. B. Hübner, Gregor von Nyssa als Verfasser der sog ep 38 des Basilius, ἐν ΕΡΕΚΤΑΣΙΣ, Paris 1972, σελ. 463-490).

κζ. Πρβλ. Γρηγορίου Νύσσης, Ἀντιρρήτικὸς κατὰ Εὐνομίου Α', ἐν GNO I, σελ. 224/PG 45, 464B.

21. κενόν: in lineam κενόν et supra lineam κενόν.

- φῶς»^{κη}; Ὁρθῆς τοὺς θείους τούσδε πατέρας, ὅπου τὸ διὰ τοῦ Υἱοῦ ἀντὶ τοῦ μετὰ τοῦ Υἱοῦ καὶ ἅμα τῷ Υἱῷ συνημμένως καὶ οὐχ ὑστερίζον ὀρθῶς ἐκλαμβάνουσιν. Διὸ καὶ
- 5 ὁ θεολόγος Γρηγόριος καὶ αὐτὸς ἐν τῇ τῶν ρν' ἐπισκόπων παρουσίᾳ οὕτω φησὶν· «ἀναρχον καὶ ἀρχήν καὶ τὸ μετὰ τῆς ἀρχῆς... ὄνομα δὲ τῷ μὲν ἀνάρχῳ Πατὴρ τῇ δὲ ἀρχῇ Υἱός, τῷ δὲ μετὰ τῆς ἀρχῆς Πνεῦμα
- 10 τὸ ἅγιον»^{κθ}. Οὕτω καὶ ὁ Στουδίτης θεῖος Θεόδωρος ἐν τοῖς Ἀναβαθμοῖς ἄδει· «πάντα γὰρ τὰ κτιστὰ ὡς Θεὸς ὢν δυναμοῖ, συντηρεῖ ἐν Πατρὶ δι' Υἱοῦ δέ»^λ, ἀντὶ τοῦ σὺν Πατρὶ μετὰ τοῦ Υἱοῦ. «Συμ-
- 15 πρόεισι γὰρ τῷ Λόγῳ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον οὐ ξυγγενόμενον ἀλλὰ ξυνὸν // καὶ συμπαρομαρτοῦν καὶ ἐκπορευόμενον»^{λα}, ὡς ὁ πολὺς τὰ θεῖα φησι Θεοδώρητος Κύρου, ὡς τε τὸ διὰ τοῦ Υἱοῦ, ἐπὶ τῇ ἐκπορεύσει
- 20 τοῦ παναγίου Πνεύματος ἀντὶ τοῦ μετὰ τοῦ Υἱοῦ καὶ ἅμα τῷ Υἱῷ, οἱ θεοὶ πατέρες ὀρθῶς ἐκλαμβάνουσιν, ὡς καὶ ὁ Νικαίας κύριος Εὐστράτιος φάσκει· «διὰ τοῦ Υἱοῦ καὶ ἅμα τῷ Υἱῷ οὐ μὴν δὲ διὰ τοῦ Υἱοῦ καὶ
- 25 ἐκ τοῦ Υἱοῦ»^{λβ}, ὡς οἱ τῆς ἀληθείας ἐχθροὶ διαβεβαιοῦνται. Οὐδὲ ὅς τις ἔφησεν, «εἰ καὶ διὰ τοῦ Υἱοῦ παρὰ τισι τῶν ἁγίων ἐκπορεύεσθαι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον εἴρηται,

κη. Γρηγορίου Νύσσης, «Ἀντιῳρήτικὸς κατὰ Εὐνομίου» Α', ἐν GNO I, σελ. 138/PG 45, 368-369.

κθ. Γρηγορίου Θεολόγου, «Συντακτικὸς εἰς τὴν τῶν ρν' ἐπισκόπων παρουσία» ΙΕ', ἐν SCh 384, σελ. 80-82/PG 36, 476AB.

λ. Κυριακὴ εἰς τὸν Ὁρθρον. Ἀντίφωνον Β', Δοξαστικὸν ἦχος β'.

λα. Θεοδώρητου Κύρου, "Ενθ' ἄνωτ.

λβ. Χωρίον μὴ ἀνιχνευθέν.

12. ὢν cor.: ὄν cod.

13. συντηρεῖ: cod. om.

- τὴν εἰς αἰδίων ἔκφανσιν ἢ [δι' Υἱοῦ] λέξεις
 ἐνταῦθα [δηλοῖ] οὐ τὴν εἰς τὸ εἶναι κα-
 θαρῶς σημαίνειν βούλεται πρόοδον τοῦ ἐκ
 5 Πατρὸς τὴν ὑπαρξιν ἔχοντος Πνεύ-
 ματος»^{λγ}, ἀλλὰ τὴν εἰς τὸ εἶναι πρόοδον
 σημαίνει ἐνταῦθα τοῦ παναγίου Πνεύ-
 ματος καὶ τρόπος ἐστὶν ἀκίνητος τῆς ὑ-
 πάρξεως αὐτοῦ εὐσεβῶς λαμβανόμενον καὶ
 10 ὡς οἱ θεῖοι πατέρες ἐδίδαξαν. Τὸ γὰρ
 διὰ τινος εἶναί τι πολλαχῶς ἐκλαμβάνεται,
 καὶ γὰρ καὶ ὡς διὰ τοῦ τόπου, ὡς τὸ ἐξέρ-
 χεται τις διὰ τῆς θύρας, καὶ ὡς διὰ χρόνου,
 ὡς ὁ δεῖνα πεποίηκε τι δι' ἐνιαυσίου χρό-
 15 νου, καὶ ὡς διὰ προσώπου, ὡς τὸ διὰ
 γυναικὸς ἐρῶν τὰ φαῦλα, καὶ ὡς διὰ τῶν
 οἰκείων μελῶν, ὡς ὁ δεῖνα διὰ τῆς χειρὸς
 αὐτοῦ γράφει. Λέγεται δὲ καὶ ὅτε τὸ
 ταῦτόν τῆς δυνάμεως σημαίνει, ὡς τὸ διὰ
 20 τῆς ἀκτίνος τὸ φῶς τὸ ἡλιακὸν ἐκλάμπει,
 ταυτοδύναμα γὰρ τό τε ἡλιακὸν φῶς καὶ ἡ
 τοῦ ἡλίου ἀκτίς. Λέγεται δὲ καὶ ὅτε ἐπὶ
 ἐνώσεως τίθεται καὶ ἀντὶ τῆς μετὰ λαμβά-
 νεται, ὡς ὁ στρατηγὸς διὰ τοῦ στρατοῦ κα-
 25 τετροπώσατο τοὺς πολεμίους, ἀντὶ τοῦ
 μετὰ τοῦ στρατοῦ. Λέγεται δὲ καὶ ὅτε τὸ
 πρῶτον καὶ ἀρχικόν τε καὶ ποιητικὸν
 αἷτιον σημαίνει, ὡς τὸ ἐκτησάμην ἄνθρω-
 30 πον διὰ τοῦ Θεοῦ, ἀντὶ τοῦ ἐκ τοῦ Θεοῦ,
 καὶ ὁ Θεὸς μοι τοῦτο δέδωκε, καὶ ὡς τὸ
 πάντα δι' αὐτοῦ ἐγένετο, ἀντὶ τοῦ ἐξ
 αὐτοῦ, αὐτὸς γὰρ ὁ Υἱὸς ἐκ μὴ ὄντος τὰ
 πάντα πεποίηκε. Λέγεται δὲ καὶ ὅτε τὸ
 35 δημιουργικὸν αἷτιον σημαίνει, ὡς τὸ διὰ
 τοῦ τέκτονος ἢ κλίνης. Λέγεται δὲ καὶ ὅτε
 τὸ ὑλικὸν αἷτιον σημαίνει, ὡς τὸ διὰ τῆς

λγ. Γρηγορίου Κυπρίου, «Ἐκθεσις τοῦ Τόμου τῆς πίστεως», ἐν PG 142, 241A.

147r

- 5 ξυλῆς τὸ πλοῖον. Λέγεται δὲ καὶ ὅτε τὸ
 ὀργανικὸν αἷτιον σημαίνει, ὡς τὸ διὰ τοῦ
 πρίονος ἢ θύρα. Λέγεται δὲ καὶ ὅτε τὸ
 εἰδικὸν ἢ ταυτὸ παραδειγματικὸν αἷτιον
 10 σημαίνει, ὡς τὸ διὰ τῆς ἀρετῆς τοῦ μεγά-
 λου Παύλου καὶ ὁ θεῖος Χρυσόστομος εἰς
 ἀρετὴν ἐρρυθμίζετο. Λέγεται δὲ καὶ ὅτε τὸ
 προσεχὲς αἷτιον σημαίνει, ὡς ὁ καρπὸς διὰ
 τοῦ προσεχοῦς αἰτίου, ἡγουν τοῦ κλάδου,
 15 ἐκ τοῦ πόρρω, ἡγουν τῆς ῥίξης, καὶ ὁ
 Ἰακώβ διὰ τοῦ προσεχοῦς αἰτίου τοῦ
 Ἰσαάκ, ἐκ τοῦ //πόρρω, ἡγουν τοῦ Ἀβρα-
 ᾶμ. Λέγεται δὲ καὶ ὅτε σημαίνει τὸ ἅμα καὶ
 ὁμοῦ, ὡς ἡ θερμαντικὴ δύναμις διὰ τῆς
 20 φωτιστικῆς δυνάμεως, ἐκ τοῦ ἡλίου ἅμα
 γὰρ καὶ ὁμοῦ καὶ ἀχωρίστως τῇ φωτιστικῇ
 δυνάμει καὶ ἡ θερμαντικὴ δύναμις ἐκ τοῦ
 ἡλίου, καὶ μετὰ τῆς φωτιστικῆς δυνάμεως
 καὶ ἡ θερμαντικὴ δύναμις ἐκ τοῦ ἡλίου καὶ
 25 ἅμα τῷ ἡλίῳ ἢ τε φωτιστικὴ δύναμις καὶ ἡ
 θερμαντικὴ, καὶ ὅλη ἡ θερμαντικὴ δύναμις
 ἐν ὅλῃ τῇ φωτιστικῇ δυνάμει καὶ ὅλη ἡ φω-
 τιστικὴ ἐν ὅλῃ τῇ θερμαντικῇ καὶ οὔτε ἡ
 30 θερμαντικὴ δύναμις ἐκ τῆς φωτιστικῆς
 δυνάμεως ἔχει τὸ εἶναι, οὐθ' ὅλως ἡ φωτι-
 στικὴ δύναμις ἐκ τῆς θερμαντικῆς, ἀλλ'
 ἅμφω καὶ ἅμα καὶ ὁμοῦ ἀχωρίστως καὶ
 συνημμένως ἀσυγχύτως ἐκ τοῦ ἡλίου. Διὸ
 καὶ κατὰ τοῦτο τὸ σημαινόμενον ἔφησε
 καὶ ὁ θεῖος Μάξιμος· «δι' Υἱοῦ γεννηθέ-
 ντος ἀφράστως ἐκπροσευόμενον τὸ Πνεῦμα
 τὸ ἅγιον»^{λδ}. καὶ θεῖος Βασίλειος· «διὰ τοῦ
 Υἱοῦ καὶ μετὰ τοῦ Υἱοῦ καὶ συνημμένως καὶ

λδ. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, «Πρὸς Θαλάσσιον» ΕΓ', ἐν PG 90, 672C. /C Ch 22, σελ. 155, 170.

7. ἐρρυθμίζετο: expectes ἐρρυθμίζετο

- οὐχ ὑστερίζον»^{λε.} καὶ πάλιν· «ὁ δὲ Υἱὸς τὸ
ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον Πνεῦμα
[ἅγιον] δι' ἑαυτοῦ καὶ μεθ' ἑαυτοῦ γνωρί-
ζων μόνος μονογενῶς ἐκ τοῦ ἀγεν-
5 νήτου φωτὸς ἐκλάμψας»^{λστ.} καὶ πάλιν·
«ἐπειδὴ τοίνυν τὸ ἅγιον Πνεῦμα, ἀφ' οὗ
πᾶσα ἐπὶ τὴν κτίσιν ἢ τῶν ἀγαθῶν χορη-
γία πηγάζει, τοῦ Υἱοῦ μὲν εἴρηται, ᾧ ἀδια-
στάτως συγκαταλαμβάνεται, τῆς δὲ τοῦ
10 Πατρὸς αἰτίας ἐξημμένον ἔχει τὸ εἶναι,
ὅθεν καὶ ἐκπορεύεται, τοῦτο γνωριστικὴ
τῆς κατὰ τὴν ὑπόστασιν ιδιότητος σημεῖον
ἔχει, τὸ μετὰ τοῦ Υἱοῦ καὶ σὺν αὐτῷ γνω-
ρίζεσθαι καὶ τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς ὑφεστά-
15 ναι»^{λζ.} Καὶ ὁ Νύσσης θεῖος Γρηγόριος·
«πῶς ἔσται δυνατόν ὅπερ ἐπὶ τῶν κάτω
τοῦτο καὶ ἐπὶ τῆς ἀκτίστου καὶ προαιωνίου
νομίζειν οὐσίας εἶναι; ἐν ᾗ Πατὴρ μὲν
ἄναρχος καὶ ἀγέννητος καὶ αἰεὶ Πατὴρ
20 νοεῖται, ἐξ αὐτοῦ δὲ κατὰ τὸ προσεχές
ἀδιαστάτως ὁ μονογενὴς Υἱὸς τῷ Πατρὶ συ-
νεπινοεῖται, δι' αὐτοῦ δὲ καὶ μετ' αὐτοῦ,
πρὶν τι κενόν τε καὶ ἀνυπόστατον διὰ
μέσου παρεμπεσεῖν νόημα, εὐθύς τὸ
25 Πνεῦμα τὸ ἅγιον συνημμένως καταλαμβάνεται»^{λη.} Καὶ ὁ θεολόγος θεῖος Γρηγόριος·
«ἄναρχον καὶ ἀρχὴ καὶ τὸ μετὰ τῆς ἀρχῆς

λε. Πρβλ. Γρηγορίου Νύσσης, «Ἀντιῳρήτικὸς κατὰ Εὐνομίον» Α', ἐν G.N.O.I, σελ. 224 / PG 45, 464B.

λστ. Μ. Βασιλείου (Γρηγορίου Νύσσης), «Περὶ διαφορᾶς οὐσίας καὶ ὑποστάσεως» 4, ἐν PG 32, 329C-D.

λζ. Αὐτόθι.

λη. Γρηγορίου Νύσσης, «Ἀντιῳρήτικὸς κατὰ Εὐνομίον» Α', ἐν G.N.O.I, σελ. 138 / PG 45, 369.

εἰς Θεός»^{λθ}. Καὶ ὁ τὰ θεῖα πολὺς Θεοδώρη-
τος Κύρου· «*συμπρόεισι γὰρ τῷ Λόγῳ τὸ*
Πνεῦμα τὸ ἅγιον οὐ συγγενόμενον ἀλλὰ
ξυνόν καὶ συμπαραομαρτοῦν καὶ
ἐκπορευόμενον».

5

Διὸ καὶ πρὸς τοὺς ἐκλαμβάνοντας τὸ διὰ
τοῦ Υἱοῦ ἀντὶ τοῦ ἐκ τοῦ Υἱοῦ εἶναι, οὕτως
ἐνταῦθα εἰπεῖν ἄξιον. Εἰ μὲν οὖν ὁ θεῖος
Βασίλειος ἔφησε «*διὰ τοῦ Υἱοῦ καὶ*
ἐκ τοῦ Υἱοῦ καὶ πάλιν δι' ἑαυτοῦ καὶ ἐξ
ἑαυτοῦ» καὶ ὁ Νύσσης «*δι' αὐτοῦ δὲ καὶ ἐξ*
αὐτοῦ» // καὶ ὁ θεολόγος θεῖος Γρηγόριος
«*ἄναρχον καὶ ἀρχὴ καὶ ἐκ τῆς ἀρχῆς»*,
ἴσως εἶχετε καὶ αὐτοὶ λέγειν τὸ διὰ τοῦ
Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον
ἀντὶ τοῦ ἐκ τοῦ Υἱοῦ εἶναι. Ἐπεὶ δὲ οἱ
θεῖοι οὗτοι πατέρες βοῶσι, *διὰ τοῦ Υἱοῦ*
καὶ μετὰ τοῦ Υἱοῦ, μάτην ἄρα οἴεσθε ἀ-
πατᾶν τοὺς τῆς εὐσεβείας τροφίμους
φάσκοντας ταῦτα, ὥς δὲ καὶ ὁ τοῦ τόμου
ἐκείνου γεννήτωρ εἰ καὶ δοκεῖ ἀντιφέρε-
σθαι πρὸς τοὺς φάσκοντας ταῦτα ἀλλ' εἰς
ὁμοιον κακὸν ἢ καὶ χεῖρον ἀμαθῶς ὀλι-
σθαίνει τὸ *διὰ τοῦ Υἱοῦ* ἀντὶ τοῦ *ἐκ τοῦ*
Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι τοῦ Βέκκου καὶ ὥς
ἐκλαμβάνοντος. Οὗτος οὐκ ἀντεῖπε πρὸς
τοῦτο, καίπερ ὄν πολυσήμαντον καὶ εὐκό-
λως ἔχων ἀνατρέψαι τοῦτο ἐκ τῶν θείων
πατέρων, ἀλλὰ τὴν ἐκπόρευσιν, τρόπον
οὔσαν ἀκίνητον τῆς τοῦ παναγίου Πνεύ-
ματος ὑπάρξεως, ἔσπευδεν ἀθετῆσαι καὶ
εἰπεῖν· «*οὐ τὴν εἰς τὸ εἶναι πρόοδον σημαί-
νει τοῦ ἐκ τοῦ Πατρὸς τὴν ὑπαρξιν ἔχο-*

10

147v

15

20

25

30

λθ. Γρηγορίου Θεολόγου, «*Συντακτήριος εἰς τὴν τῶν ὀν' ἐπισκόπων παρου-
σία*» ΙΕ', ἐν Sch 384, σελ. 80/PG 36, 476A.

ντος Πνεύματος»¹⁴· εἰ δὲ ἡ ἐκπόρευσις
 οὕτω σημαίνει τὴν εἰς τὸ εἶναι πρόοδον
 τοῦ παναγίου Πνεύματος, οὐδὲ ἡ γέννησις
 πάντως σημαίνει τὴν εἰς τὸ εἶναι πρόοδον
 5 τοῦ Υἱοῦ, διότι ὁμόδοξός ἐστιν ἡ τοῦ Υἱοῦ
 γέννησις τῇ τοῦ παναγίου Πνεύματος
 ἐκπορεύσει· ὅπερ ἐστὶν λίαν κακὸν καὶ
 βλάσφημον, πλὴν γνωστὴ ἔστω πᾶσι τοῖς
 10 τοῦ Υἱοῦ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεσθαι τὸ
 Πνεῦμα τὸ ἅγιον οὐκ ἔστι κοινὴ ἔννοια καὶ
 ὁμολογία τῆς Καθολικῆς τοῦ Χριστοῦ
 Ἐκκλησίας καὶ οἱ θεῖοι οὗτοι πατέρες
 εὐσεβῶς ἐξέλαβον τὸ τοιοῦτον, φάσκοντες
 15 διὰ τοῦ Υἱοῦ καὶ μετὰ τοῦ Υἱοῦ καὶ
 συνημμένως καὶ οὐχ ὑστερίζον. Ἔστι δὲ
 κοινὴ ἔννοια καὶ ὁμολογία τῆς Καθολικῆς
 τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς
 20 ἐκπορεύεσθαι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ὥς καὶ
 ὁ θεὸς καὶ μέγας Βασιλεὺς ἐν θ' τῶν πρὸς
 Ἀμφιλόχιον κεφαλαίων, τὴν κοινὴν περὶ
 τοῦ παναγίου Πνεύματος ἔννοιαν καὶ ὁμο-
 λογίαν τῆς Καθολικῆς τοῦ Χριστοῦ
 25 Ἐκκλησίας διδάσκων, οὕτω διαρρήδην
 βοᾷ· «ἤδη δὲ καὶ περὶ τοῦ Πνεύματος τὰς
 κοινὰς ἡμῶν ἐννοίας ὁποῖαί τινες εἰσιν
 ἐξετάσωμεν, τὰς τε ἐκ τῶν Γραφῶν περὶ
 30 αὐτοῦ συναχθείσας ἡμῖν καὶ ἃς ἐκ τῆς
 ἀγράφου παραδόσεως τῶν πατέρων διεδο-
 ξάμεθα· πρῶτον μὲν οὖν, τίς ἀκούσας τῶν
 προσηγοριῶν τοῦ πνεύματος οὐ διανίστα-
 ται τῇ ψυχῇ καὶ πρὸς τὴν ἀνωτάτω φύσιν
 τὴν ἔννοιαν ὑπεραίρει; Πνεῦμα γὰρ Θεοῦ
 εἴρηται καὶ Πνεῦμα τῆς ἀληθείας, ὃ παρὰ

μ. Γρηγορίου Κυπρίου, «Ἐκθεσις τοῦ Τόμου τῆς πίστεως», ἐν PG 142, 241A.

148r

- τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεται»^{μα}. Καὶ οὐδαμῶς
 ὅλως ὁμολογεῖ ὁ θεῖος οὗτος πατὴρ Βασι-
 λειος διὰ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι καὶ τὴν
 5 ὑπαρξιν ἔχειν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον καὶ τὴν
 σὴν περιλάλητον δόξαν τε καὶ ὁμολογίαν,
 ἀλλ' ἀθετεῖ τοῦτο κοινὴν ἔννοιαν εἶναι καὶ
 ὁμολογίαν τῆς Καθολικῆς τοῦ Χριστοῦ
 Ἐκκλησίας. Διδάσκει δὲ κοινὴν ἔννοιαν
 εἶναι καὶ ὁμολογίαν, περὶ τῆς ἐκπορεύσε-
 10 ως τοῦ παναγίου Πνεύματος, τὸ παρὰ τοῦ
 Πατρὸς ἐκπορεύεσθαι καὶ τὴν ὑπαρξιν
 ἔχειν, καθ' ὥς περ καὶ ἐκ τοῦ Σωτῆρος Χρι-
 στοῦ τοῦτο παρέλαβον, // οὐ πάντως δὲ καὶ
 τὸ διὰ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι κοινὴν
 15 ἔννοιαν καὶ ὁμολογίαν τῆς Καθολικῆς τοῦ
 Χριστοῦ Ἐκκλησίας εἶναι διδάσκει. Ἄλλ'
 ἄνωθεν τὰς τῶν θείων πατέρων μαρτυρίας
 καὶ πρό γε τούτων αὐτὴν τὴν τοῦ Σωτῆρος
 Χριστοῦ θεῖαν παράδοσιν καὶ διδασκα-
 20 λίαν καὶ περὶ τῆς κοινῆς ἐννοίας καὶ ὁμο-
 λογίας τῆς τοῦ Πνεύματος ἐκπορεύσεως, εἰς
 μέσον προθέντες, τὸ ἀληθές τῆς ὀρθοδόξου
 πίστεως παραστήσωμεν.
- Πρῶτον μὲν οὖν αὐτὸς ὁ Χριστὸς καὶ
 25 Θεὸς ἡμῶν, ἀφ' οὗπερ καὶ πάντες τὴν τῆς
 κοινῆς πίστεως ὁμολογίαν ἐλάβομεν, ἐν τῷ
 κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίῳ οὕτω παραδίδω-
 σι λέγων· «ὅταν [δὲ] ἔλθῃ ὁ Παράκλητος ὃν
 ἐγὼ πέμψω ὑμῖν παρὰ τοῦ Πατρὸς, τὸ
 30 Πνεῦμα τῆς ἀληθείας, ὃ παρὰ τοῦ Πατρὸς
 ἐκπορεύεται, ἐκεῖνος μαρτυρήσει περὶ
 ἐμοῦ»^{μβ}. Αὕτη ἡ κοινὴ τῆς ὀρθοδόξου πί-
 στεως ὁμολογία· ἐν ταύτῃ ἡ Καθολικὴ τοῦ

μα. Μεγάλου Βασιλείου, «Περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος πρὸς τὸν ἐν ἁγίοις Ἀμφιλόχιον ἐπίσκοπον Ἰκονίου» Θ', 22, ἐν SCh 17 bis, σελ. 322/PG 32, 108A.

μβ. Ἰωάν., ΙΕ', 36, ἐν Nestle - Aland, Novum Testamentum Graece, Stuttgart 1979²⁶, σελ. 302.

Χριστοῦ Ἐκκλησία στηρίζεται καὶ τὴν σύστασιν ἔχει, οὐ μὴν δὲ ἐν τῷ διὰ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι, ὅτι οὐδαμῶς ὁ Σωτὴρ ἔφη, ὁ παρὰ τοῦ Πατρὸς δι' ἐμοῦ ἐκπορεύεται·

5 ἄλλὰ μὴν καὶ τὸ τῆς ὀρθοδόξου πίστεως ἅγιον σύμβολον ταύτην τὴν τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ θεῖαν παράδοσιν καὶ διδασκαλίαν ἀμεταβλήτως κρατύνον καὶ στέργον οὕτως ἀνακηρύττει· «πιστεύω καὶ εἰς τὸ Πνεῦμα

10 τὸ ἅγιον τὸ κύριον τὸ ζωοποιὸν τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον»^{μγ}, καὶ οὐδαμῶς ὅλως λέγει τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς διὰ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορευόμενον, διότι παρ' οὗ παρέλαβον τὴν διδασκαλίαν ταύτην, ἐξ αὐτοῦ τοῦ

15 Σωτῆρος Χριστοῦ, ἐξ ἧς δὲ καὶ ὁ ἀρεοπαγίτης θεῖος Διονύσιος, ἐν τῷ *Περὶ ἡνωμένης καὶ διακεκρωμένης θεολογίας* λόγῳ, οὕτω φησί· «τὸ δὲ Πνεῦμα τῆς ἀληθείας τὸ ὄν, ὁ παρὰ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεται»^{μδ}, καὶ

20 οὐδαμῶς ὅλως διδάσκει ὁ θεῖος οὗτος πατὴρ Διονύσιος διὰ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι καὶ τὴν ὑπαρξιν ἔχειν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ἀλλ' ἀθετεῖ τοῦτο καὶ οὐ λέγει, κατὰ τὴν σὴν περιλάλητον δόξαν καὶ ὁμολογίαν,

25 ὁμολογεῖ δὲ τὴν τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ θεῖαν παράδοσιν φάσκουσιν «ὁ παρὰ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεται», ἐξ ἧς δὲ καὶ ὁ ἱερὸς Ἀθανάσιος καὶ πάντες οἱ θεῖοι πατέρες καὶ τῆς Ἐκκλησίας διδάσκαλοι στηριζόμενοι

30 ἐν τῇ τοῦ Δεσπότου Χριστοῦ παραδόσει, βοῶσιν· «ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεται τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον»· καὶ τοῦτό ἐστιν ἡ κοινὴ τῆς Ἐκκλησίας ὁμολογία καὶ οὐδαμῶς ὅλως τὸ διὰ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι καὶ τὴν ὑπαρξιν ἔχειν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον.

μγ. Πρβλ. Ἱ. Καρμίρη, Τὰ Δογματικά καὶ Συμβολικά Μνημεῖα τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, Τόμ. Α', Ἐν Ἀθήναις 1952, σελ. 80-81.

μδ. Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου (ψευδ.), «Περὶ θεῶν Ὀνομάτων» Β', ἐν PG 3, 637A.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. ΠΗΓΕΣ

- Βέκκου Ἰωάννου, Περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος, PG 141, 157-276.
- Τοῦ ἰδίου, Πρὸς τὸν Σουγδαίας Θεόδωρον βιβλία τρία, ἐν PG 141, 289-338.
- Τοῦ ἰδίου, Πρὸς Κωνσταντῖνον βιβλία τέσσερα, ἐν PG 141, 337-396.
- Τοῦ ἰδίου, Ἀντιρρητικὰ τῶν ἐπὶ ταῖς περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος γραφικαῖς χρήσεσιν ἐπιστασιῶν κυρίου Ἀνδρονίκου τοῦ Καματηροῦ δρουγγαρίου τῆς Βίγλας, ἐν PG 141, 395-614.
- Τοῦ ἰδίου, Ἐπιγραφαὶ εἰς τὰ παρ' αὐτοῦ συνειλεγμένα ἐκ τῶν ἁγίων ρητὰ περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἐν PG 141, 613-712.
- Τοῦ ἰδίου, Ἀντιρρητικὰ τοῦ λόγου, ὃν Φώτιος κατὰ Λατίνων πρὸς τινὰ φιλόσοφον Εὐσέβιον ἔγραψε, οὗ ἡ ἐπιγραφή περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας, ἐν PG 141, 727-864.
- Τοῦ ἰδίου, Εἰς τὸν τόμον τοῦ Κυπρίου κατὰ τῶν νεοφανῶν αἰγγρασεων αὐτοῦ σχεδιασθεῖς, ἐν PG 141, 863-926.
- Τοῦ ἰδίου, Περὶ ἀδικίας, ἧς ὑπέστη τοῦ οἰκείου θρόνου ἀπελαθεῖς, ἐν PG 141, 949-970.
- Τοῦ ἰδίου, Ἐπισημειώσεις τῶν αὐτοῦ ἀπασῶν βίβλων καὶ γραφῶν συμφωνίας, ἐν PG 141, 1019-1028.
- Γρηγορίου Κυπρίου, Ἐκθεσις τοῦ τόμου τῆς πίστεως κατὰ τοῦ Βέκκου παρὰ τοῦ ἁγιωτάτου καὶ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου κυρίου Γρηγορίου τοῦ Κυπρίου, οὗτινος ἐπελάβοντό τινες, καὶ γέγονε πρὸς ἐκείνους ἡ ἀπάντησις ἰσχυρά, ἐν PG 142, 233-926.
- Τοῦ ἰδίου, Ἀπολογία πρὸς τὴν κατὰ τοῦ τόμου μέμψιν ἰσχυροτάτην, ἐν PG 142, 251-270.
- Τοῦ ἰδίου, Περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἐν PG 142, 269-300.
- Τοῦ ἰδίου, Περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἐν PG 142, 269-300.

- Τοῦ ἰδίου, Ἐπιστολαί, ἔκδ. Σ. Εὐστρατιάδου, Ἐπιστολαί καὶ Μῦθοι Γρηγορίου τοῦ Κυπρίου, Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου, Ἐπιστολαί καὶ Μῦθοι, ἐν Ἀλεξανδρείᾳ 1910.
- Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Διαλεκτικὰ, ἐν PG 94, 521-676. / B. Kotter, Die Schriften des Johannes von Damaskos, vol. I, Berlin 1969.
- Τοῦ ἰδίου, Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς Ὁρθοδόξου πίστεως, ἐν PG 94, 789-1228. / B. Kotter, Die Schriften des Johannes von Damaskos, vol. II, Berlin 1973.
- Μελιτηνιώτου Κωνσταντίνου, Περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος λόγοι Α'-Β', ἐν PG 141, 1031-1274.
- Τοῦ ἰδίου, Λόγοι Ἀντιρρητικοὶ δύο, ἔκδ. Μ. Ὁρφανοῦ, Κωνσταντίνου Μελιτηνιώτου, Λόγοι Ἀντιρρητικοὶ δύο, Νῦν τὸ πρῶτον ἐκδιδόμενοι editio princeps, Ἀθήναι 1986.
- Μετοχίτου Γεωργίου, Ἀντίρρσεις τῶν ὧν συνεγράψατο Μανουὴλ ὁ τοῦ Κρήτης ἀνεψιός, ἐν PG 141, 1307-1406.
- Τοῦ ἰδίου, Ἱστορία Δογματικὴ I-III, ἔκδ. Corra-Luzi, I-II, Roma 1871. III, Roma 1905 (Patrum nova Bibliothecae VIII, X).
- Παχυμέρη Γεωργίου, Μιχαὴλ Παλαιολόγος, ἐν PG 143, 443-994. / A. Failler - V. Laurent, Relation Historiques. Edition, Introduction et notes, Traduction, vol. II, Paris 1984.
- Τοῦ ἰδίου, Ἀνδρόνικος Παλαιολόγος, ἐν PG 144, 15-716.

Γ. ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ.

- Allatius L., De Ecclesiae occidentalar atque or parpetue consensione.
- Bandini A.M., Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Mediceae Laurentianae, Vol. I, Leipzig 1961².
- Beck H.-G., Kirchen und Theologische Literatur im Byzantinischen reich, München 1959.
- Βέη Ν., Κώδικες τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας, ἐν ΝΕΟΣ ΕΛΛΗΝΟΜΝΗΜΩΝ 6(1909), σελ. 230-240, 340-349, 474-482. 7(1910), σελ. 75-85, 321-337, 469-337, 469-483. 8(1911), σελ. 80-90, 229-239.
- Bolidès Th., Die Schriften des Georgios Moschompar und der codex Alexandrinus 285, ἐν Izvestija Bulgarishes Archeologisches Institut 9(1935), σελ. 259-268.
- Brehier L., Beccos (Jean XI), ἐν D.H.G.E. 7(1934), στ. 354-364.

- Buytaert E., The earliest latin translation of Damaskenes De Orthodoxae fide III, 1-8, ἐν *Franciscan Studies* 11(1951), σελ. 49-67.
- Canart P. - Peri V., Sussidi bibliografici per i manoscritti greci della Biblioteca Vaticana, Città del Vaticano 1970.
- Canart P., Codices Vaticani graeci, Codices 1745-1962, vol. I, Città del Vaticano 1970.
- Candal M., Nueva interpretacion del «per Filium» de los padres Griegos?, ἐν *O.C.P.* 31(1965), σελ. 5-20.
- Cataldi Annal. Palau, L' Arsenal Sacro di Andronico Camatero. Il proenio ed il dialogo dell' Imperatore con i cardinali latini: Originale, imitazioni, arrediamenti, ἐν *R.E.B.* 51(1993), 5-62.
- Chellinck de J., L' entrée de Jean de Damas dans le monde littéraire occidental, ἐν *B.Z.* 21(1912), σελ. 448-457.
- Constantinides C.N., Higher Education in Byzantium in the 13th and early 14th centuries, Nicosia 1982.
- Τοῦ ἰδίου, Byzantine scholars and the Union of Lyons (1274), ἐν *The Making of Byzantine History. Studies dedicated to Donald. M. Nicol*, edd R. Beaton - Ch. Roneché, London 1992, σελ. 86-93.
- Darrouzès J., Recherches sur les Ὁφρίκια de l' Église Byzantine Paris 1970.
- Δημητρακοπούλου Ἀνδρ., Ὁρθόδοξος Ἑλλάς, ἥτοι περὶ τῶν Ἑλλήνων τῶν γραψάντων κατὰ Λατίνων καὶ περὶ τῶν συγγραμμάτων αὐτῶν, ἐν *Λειψία* 1872.
- Εὐστρατιάδου Σ., Γρηγορίου τοῦ Κυπρίου, Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου, Ἐπιστολαὶ καὶ Μῦθοι, ἐν Ἀλεξανδρεία 1910.
- Τοῦ ἰδίου, Κατάλογος τῶν Κωδίκων τῆς Μεγίστης Λαύρας (τῆς ἐν Ἀγίῳ Ὁρει), Paris 1925.
- Failler A. - Laurent V., Relation Historiques. Edition, Introduction et notes, Traduction Vol. I-II, Paris 1984.
- Fatouros G., Die Briefe des Michael Gabras, t. I-II, Wien 1973.
- Franchi de Cavalieri, Codices Graeci Chisiani et Borgiani, Roma 1927.
- Gautier P., L' édit d' Alexis Ier Comnène sur la réforme du clergé, ἐν *R.E.B.* 31(1973), σελ. 165-201.
- Gianelli C., Codices Vaticani Graeci, Codices 1485-1683, Città del Vaticano 1950.
- Grégoire J., La relation éternelle de l' Esprit au Fils d' après les écrits de Jean de Damas, ἐν *R.H.E.* 64(1969), σελ. 713-755.

- Crumel V., *La chronologie*, I, Paris 1958.
- Γρηγοροπούλου Ἰ. Κ., Θεολήπτου Φιλαδελφείας (1250-1322). Βίος καὶ ἔργα, τόμ. Α'-Β', Κατερίνη 1996.
- Hoffman G., Johannes Damaskenos, Rom und Byzans (1054-1500), ἐν O.C.P. 16(1950), σελ. 177-190.
- Καρμίρη, Ἰ., Δογματικὰ καὶ Συμβολικὰ Μνημεῖα τῆς Ὁρθοδοξοῦ Ἐκκλησίας, τόμ. Α', ἐν Ἀθήναις 1952.
- Κόλτσιου - Νικήτα Ἀ., Τὸ κῦρος τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Μία ἀνέκδοτη πραγματεία, Θεσσαλονίκη 2000.
- Κοτσάμπαση Σ., "Ἐνα ἀνέκδοτο ἐγκώμιο στὸν ἅγιο Νέστορα. Τὸ πρόβλημα τῆς ταύτισης τοῦ συγγραφέα, ἐν Μνήμη Λίνου Πολίτη, Θεσσαλονίκη 1988, σελ. 65-75.
- Kotter B., *Die Überlieferung der Pege Gnoseos des hl Johannes von Damaskos*, Ettal 1959.
- Τοῦ ἰδίου, *Die Schriften des Johannes von Damaskos* (Patristische Texte und Studies 12), Berlin 1973.
- Κουρούση Στ., Τὸ ἐπιστολάριον Γεωργίου Λακαπηνοῦ - Ἀνδρονίκου Ζαρίδου (1299-1315α) καὶ ὁ ἱατρὸς - ἀκτουάριος Ἰωάννης Ζαχαρίας (1275ca-1328/;), ἐν Ἀθήναις 1984-1988.
- Krumbacher K., *Geschichte der byzantinischen litteratur*, München 1897 (ἑλλην. μτφ. Γ. Σωτηριάδη τόμ. 1-3, ἐν Ἀθήναις 1897-1900).
- Λάμπρου Σπ., Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὁρους Ἑλληνικῶν κωδίκων, τόμ. I., Cambridge 1895, τόμ. II, Cambridge 1900.
- Laurent V., *Les signataires du second Synode des Blachernes* (été 1285), ἐν E.O. 26(1927), σελ. 129-149.
- Τοῦ ἰδίου, *Un polémiste grec de la fin du XIIIe siècle. La vie et les oeuvres Georges Moschabar*, ἐν E.O. 28(1929), σελ. 129-158.
- Τοῦ ἰδίου, *Moschabar George*, ἐν D.T.C. X, 2(1929), στ. 2508-2509.
- Τοῦ ἰδίου, *Georgios Moschabar*, ἐν L.T.K. IV (1960), στ. 704-705.
- Τοῦ ἰδίου, *A propos de Georges Moschambar, polémiste antilatin. Notes et rectifications*, ἐν E.O. 35(1936), σελ. 336-347.
- Τοῦ ἰδίου, *La chronologie des patriarches de Constantinople au XIIIe siècle (1208-1309)*, ἐν R.E.B. 27(1969), σελ. 129-150.
- Τοῦ ἰδίου, *Les Regestes du Patriarcat de Constantinople I. Les actes des Patriarches*, fasc IV. *Les registes de 1208 à 1309*, Paris 1971.

- Laurent V. - Darrouzès J., Dossier grec de l' Union de Lyon (1273-1277), Paris 1976.
- Mecrati G., Scritti d' Isidoro il Cardinale ruteno e codici a lui appartenuti che si conservano nella Biblioteca Apostolica Vaticana, Città del Vaticano 1926.
- Mergiali S., L' enseignement et les lettrés pendant l' époque des paléologues (1261-1453), Ἀθήναι 1996.
- Meyier De K.A., Biblioteca Universitatis Leidensis. Codices Manuscripti, VIII. Codices Bibliothecae Publicae Graeci, Leiden 1965.
- Mioni E., Codices Graeci manuscripti Bibliothecae Divi Marci Venetiarum, Vol. I Pars altera, Roma 1972.
- Μοσχονᾶ Δ., Κατάλογος τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης, τόμ. Α', Ἀλεξάνδρεια 1945.
- Μπαλάνου Δ., Οἱ βυζαντινοὶ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς ἀπὸ τοῦ 800 μέχρι τοῦ 1453, Ἀθήναι 1951.
- Ξεξάκη Ν., Ἰωάννης Βέκκος καὶ αἱ θεολογικαὶ ἀντιλήψεις αὐτοῦ, Ἀθήναι 1981.
- Omout H., Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale vols I-III, Paris 1886-1888.
- Ὁρφανοῦ Μ., Κωνσταντίνου Μελητινιώτου, Λόγοι ἀντιρρητικοὶ δύο. Νῦν τὸ πρῶτον ἐκδιδόμενοι, editio princeps, Ἀθήναι 1986.
- Παπαβασιλείου Ἀνδρ., Εὐθύμιος - Ἰωάννης Ζυγαδηνός. Βίος - Συγγραφαί, ἐν Λευκωσίᾳ 1972.
- Papadakis A., Grisis in Byzantium. The Filioque Controversy in the Patriarchate of Gregory II of Cyprus (1283-1289), New York 1983.
- Παπαδοπούλου Στ., Πατρολογία, τόμ. Α', Ἀθήναι 1982.
- Παπαδοπούλου Χρυσ., Βιβλιοκρισία, ἐν ΘΕΟΛΟΓΙΑ 14(1936), σελ. 175-184.
- Τοῦ ἰδίου, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῶν Ἱεροσολύμων, Ἐν Ἀθήναις 1970².
- Pérez Martin I., Le conflit de l' Union des Eglises (1274) et son reflet dans l' enseignement supérieure de Constantinople, ἐν Byzantinoslavica 56(1995), σελ. 411-422.
- Τοῦ ἰδίου, El patriarca Gregorio de Chipre (ca1240-1290) y la transmisión de los textos clásicos en Bizancio, Madrid 1996.
- Peri V., L' opuscolo di Giovanni Bekkos "Sull infondatezza storica dello scisma tra le Chiese" e la sua prima redazione, ἐν

- R.S.B.N. 14-16(1977-1979), σελ. 203-237.
- Puntoni V., *Indice dei codici greci della Biblioteca Estense di Modena*, ἐν *Studi Italiani di Filologia Classica* 4(1896), σελ. 379-536.
- Σαββάτου Χρ., Συζητήσεις στὸ 19^ο αἰὼνα γιὰ τὴν γνησιότητα τῆς φράσης τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ «καὶ προβολεὺς διὰ Λόγου τοῦ ἐκφαντορικοῦ Πνεύματος», ἐν *ΘΕΟΛΟΓΙΑ* 67(1997), σελ. 197-211.
- Samberger Ch., *Catalogi codicum Graecorum qui in minoribus bibliothecis Italicis Asservantur*, vol I, Lipsiae 1965.
- Sinkewicz E. R. - Hayes M. W., *Manuscript listings for the authored works of the palaeologan period*, Toront, Ontario, Canada 1986.
- Trapp E. - Walther R. - Beyer H. V., *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, Wien 1976 κ.έ.
- Φειδᾶ Βλ., Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία Β'. Ἀπὸ τὴν Εἰκονομαχία μέχρι τὴ Μεταρρύθμιση, Ἀθῆναι 1994.
- Χαριτάκη Γ., Κατάλογος τῶν χρονολογημένων χειρογράφων τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Καΐρου, ἐν *E.E.B.Σ.* 4(1927), σελ. 109-128.
- Wolfgang B. - Hohlweg A. - Prinz O., *Tusculum - Λεξικὸν griechischer und latienischer autoren des altertums und des mittelalters*, München 1982 (ἐλλην. μτφ. Ἀθ. Φούρλας, τόμ. Α', Ἀθῆνα 1993).